

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – KOMMUNIKÁCIÓ

2014.

VIII. évfolyam 1–2. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – KOMMUNIKÁCIÓ

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kommunikáció- és Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

2014. VIII. évfolyam 1–2. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.

Telefon: +36 52/518 525

E-mail: mediarium@licium.hu

Internet: www.licium.hu/mediarium

Felelős kiadó: Fekete Károly rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357

Szerkesztőség:

FEKETE KÁROLY (főszerkesztő)

BARÁTH BÉLA LEVENTE, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)

BEREK SÁNDOR, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,

OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

ARANY LAJOS (olvasószerkesztő, anyanyelvi lektor)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

Kéziratokat a szerkesztőség és/vagy a felelős szerkesztők e-mail címére várunk
(barathb@drhe.hu; ferko824@gmail.com).

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

TARTALOM

Örökség

ARANY LAJOS

*Aki féltőn óvta a teremtett világ épségét, szépségét.
Herczeg Ferenc Fekete szüret a Badacsonyon című
parabolisztikus tárcaesszéjéről*

5

Műhely

HODOSSI SÁNDOR

*Illúziók és realitások a magyarországi középfokú
református internátusi nevelésben*

23

CSINÁDY RITA VERONIKA

*Ismét legyen rögeszme az eszme: ép testben ép lélek.
Egyházi középiskolai testnevelő tanárok
a mindennapos testnevelés megvalósíthatóságáról,
előnyeiről és hátrányairól*

39

Kritika

KMECZKÓ SZILÁRD

*A Novogyevicsi nekropolisz szovjet tudós-szentjei
(Hargittai István: Eltemetett dicsőség, avagy hogyan tették
a szovjet tudósok szuperhatalommá a Szovjetuniót)*

57

Vizuális kommunikáció

VITÉZ FERENC

*Vers? Kép? Regény?
Játék műfajhatárok nélkül;
hogyan lesz műtárgy a szövegből*

75

Médiaelemzés

BRUSZEL DÓRA

Szeriális szerkesztésmód.

Diana hercegnő halálának megjelenítése

a magyar női magazinokban

87

Szemle

VITÉZ FERENC

Azonosságteremtő kollégiumi tudat

(Fekete Károly – Barcza János: Őrállók és örökhagyók.

Műalkotások a Debreceni Református Kollégiumban)

105

A Mediárium jelen számát Barcza János fotói illusztrálják.

A reprodukciók a Barcza János fotografálta és Fekete Károly által írt

Őrállók és örökhagyók című kötetben található.

Aki féltőn óvta a teremtett világ épségét és szépségét

Herczeg Ferenc parabolisztikus tárcaesszéjéről

Herczeg Ferenc: Fekete szüret a Badacsonyon*

Párhuzamos barázdákban egyformára vágott, türkizkékre permetezett szőlőtőkék futnak szét a láthatárig, a kicirkalmazott vidék csodálatosképpen mégis olyan regényes, mint a tájkép nagymama zenélőóráján. Aki most látja először a hegyet, az is gyermekkori hangulatokat talál itt, amelyek édes melanchóliával cirógatják a szívét. Ha én a szőlőkben járok, Himfy lantjának pengését hallok; ha föltekintek a gigantikus hegytetőre, Berzsenyi pátosza mennydörög a lelkembe.

A kihűlt vulkán fenséges és merész vonalaival úgy emelkedik az opál- és gyöngyagylószínekben remegő tó fölé, mint az erő és a szépség istenszobrának talpzata. A gazdagon tagolt lejtőkön szőlők, fölöttük sötét erdőkoszorú, a fák fölött titáni bazaltoszlopok meredeznek ég felé.

Ez a legszebben fölépített hegy mindazok közül, amelyeket életemben láttam. Különb a palermói Monte Pellegrinónál, amelyről Goethe azt mondta: a világ legszebb hegyfoka. Goethe nem látta a Badacsonyt. Mostanában mind több külföldi fordul meg a Balatonon, egyszer talán eljön az az ember is, akinek még mi magyarok is el fogjuk hinni, hogy a Badacsony a természet szépségének egyik világcsodája.

*

Szüretelnek a Badacsonyon, de senkinek sem telik benne öröme, keserű lé folyik a borprésből. A halál árnyéka borul a verőfényes vidékre. Betege van minden háznak, beteg maga az öreg Badacsony. Reggeltől estig hallani lázas hörgését, kínos köhögését, sziklaarca napról-napra fakóbb és idegenebb lesz; ez már a facies hippocratica. A nagy Pán haldoklik!

* A szöveget az alábbi kiadás alapján (betűhíven) közöljük: HERCZEG Ferenc: *Harcok és harcok. Tanulmányok. H. F. válogatott munkáinak emlékkiadása* 19. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1934. 179–184.

Beszéljünk magyarul: a hegy köhögése: robbantó töltények durrogása. Mert évek óta robbantják, darabolják, hordják a Badacsonyt. A haszonlesés rávetette magát, belevágta farkasfogait és ami szépséget nyert a Teremtőtől, azt cafatokban tépi le testéről.

Sziklaormának óriás oszlopai, amelyek aragnál drágább fejedelmi koronaként öveztek homlokát, egymásután ledőlnek, a helyükön undok sebhelyek támadnak, százöles fekélyek, vigasztalan kőomlások.

Üzleti nyelven ezt úgy hívják: kitermelik a Badacsony bazaltját. A szőlőbirtokosok úgy szeretik a helyüket, mint családi pátriárkájukat, ők rémülettel és keserűséggel a szívükben tiltakoznak a szörnyű barbárság ellen. Évek óta kongatják a vészharangot, segítséget kérnek, fűhöz-fához kapkodnak, tanácskoznak, folyamodnak, könyörögnek, de a dinamit konokul és ádázul tovább durrog, a hegy képe napról-napra fogy és torzul: Istennél a kegyelem!

Mikor a részvénytársaság először vetette rá magát prédájára, azzal áltatták a badacsonyiakat, hogy a bányákat a hegy belsejébe fúrják, a Badacsony profilját azonban nem érintik. Mikor már szörnyű módon elrúttították, a háborgó lelkek csillapítására kijelöltek egy pontot, hogy azon túl már nem mennek. Most már régen túl vannak azon is, a dűlős vandál lendülettel folyik tovább és ha egy erős kéz le nem veri a közkereseti sakálhadat, a Badacsony testéről, akkor nem is fogják abbahagyni, míg az utolsó bazaltcafatot le nem rágták sziklacsontjairól. És majd marad a dalokban és mondákban gazdag öreg Badacsony király helyén egy undok kő-dög a parton.

És ha valaki kegyelmet kér a halálraítéltnek, akkor szembe találja magával a falvak lakóit, szegény, jó embereket, asszonyokat, gyerekeket, akik munkához és kenyérhez jutottak a bányákban. Lám, a tőke emberszerető: spódiummá őrli fel öregapa csontjait és megengedi, hogy az unokák napszámosmunkát végezzenek mellette.

*

Állítom: ilyen vandál módját a nyereszkesedésnek, a nemzeti kincsnek egyesek javára való ilyen kíméletlen elpusztítását, semmiféle kultúrországban nem tűrnék meg. Próbálja meg valaki és csináljon kőbányát a rajnai Loreley-sziklából, vagy hordja le Capri-sziget hegyét, majd meg fogja tanulni, mi a különbség mások közt és miköztünk.

A magántulajdon, a szerzett jog szentségére hivatkoznak azok, akik a Badacsony testéből lakmároznak. Van azonban valami, ami szentebb a magántulajdonnál és minden szerzett jognál: a nemzeti érdek. Ha nemzeti érdekből kell védeni a történelmi műemléket saját birtokosának értelmetlenségé

vagy kapzsisága ellen, akkor hogyan szabad eltérni, hogy megsemmisítsék az Úristen remekművét, amelynek szépsége közös tulajdona minden magyar embernek?

Tegyük fel, a székesfőváros egy nap bérbeadná a budai Halászbástya köveinek kitermelési jogát és a legtöbbet ígérő badacsonyi részvénytársaság, amelyet Esterházy herceg úr tekintélye támogat, kőbányát csinálna Schulek architektúrájából. Nos, ez semmivel sem vadabb gondolat, mint az, ami a Badacsonyon történik. Sőt egészen véve ártatlanabb dolog lenne, mert a Halászbástyát egy eljövendő tisztább kor a régi tervek szerint újból fölépíthetné, de a Badacsonyt senki, csak maga az Úristen tudná restaurálni, ha a kihűlt vulkánal megint tüzet hányatna.

Bizony mondom, a cég, amely a badacsonyi bányának a robbanószerkeket szállítja, büszke lehet patrónjainak pusztító erejére. Azok nemcsak a hegyet zúzzák darabokra, de éreztetik hatásukat az egész művelt emberiséggel, mert szegényebbé teszik a világ szépséginventáriumát, azonkívül sebet ejtenek minden egyes magyar ember jóhírére is, mert ország-világ szemében azt a látzatot keltik, hogy a mi fajtánk nem méltó ennek az istenáldotta országnak természeti kincseire.

De még valamit összeúznak a robbantó töltények: sokunknak azt az öröklött babonás hitét, hogy az arisztokratikus nagybirtok konzervatív érték és valamiféle hivatást teljesít a nemzet szolgálatában. A Badacsony homlokán ékte-lenkedő sebhelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy a nagybirtok üzleti morálja *egy* a banktőkéével: mind a kettő a kémiai sav vakságával és mohóságával kezdi ki és rájja szét azt, ami a közelébe jut. Sőt mégcsak nem is konzervatív, hanem ebben az esetben a konzervatív nemzeti gondolat tagadása.

(*Budapesti Hírlap*, 1929. október 13.)

Az 1925-ben irodalmi Nobel-díjra jelölt *Az élet kapuja* című regény szerzőjének két könyvét – *Arcképek; Harcok és harcosok* – együttesen elemzi Márai Sándor a 80 éves írófejedelem köszöntésére kiadott kötetben.¹ Mindenekelőtt meghatározza műfajukat: Herczeg Ferenc e két munkája „*Tanulmányok*” cím alatt foglalja össze mindazt, ami nagy életművében az »essay« címszó megjelölésének keretébe illik”. (Márai 2013, 153–54)

¹ A Márai-esszé *Herczeg Ferenc tanulmányai* címmel jelent meg. In: Herczeg Ferenc [Emlékkönyv 80. születésnapja alkalmából]. Szerk.: Kornis Gyula. Bp. Új Idők, [1943.]

Márai a Herczeg-féle tanulmány jellemzőit az újságműfajok korrelációjába állítva, találóan definiál: átmeneti műfaj ez „a nemes értelmű újságírás és a történetírás között”; Herczeg „a közíró, a kortársi szemlélet és érzékelés bensőségével tud közelíteni a tüneményekhez, de tollát mindig az író mérlegelő szándéka vezeti”. S a pillanatot megszólító újságíróval szemben „az író az idő mélyebb térfogataiba építi bele mondanivalóját”; a tanulmányt készítő író „érzékelése hevesebb, bensőségesebb, mint a tudósé”. (Uo., 154)

Szakralitás és profanitás

Mérenői szerzői pontosságra s tudatosságra vall, hogy a *Fekete szüret a Badacsonyon*² című publicisztikát, amelyet a *Budapesti Hírlap* állandó tárcaírója eredetileg e sajtóorgánumban 1929. október 13-i számában adott közre, a *Harcok és harcok* kötetének homlokán szereplővel azonos nevű ciklusába sorolta. Áll erre az írásra is Márainak a Herczeg-esszéet összegző jellemzése: „harcias műfaj”; „dicsérni vagy védeni mindig annyi is, mint valaki vagy valakik ellen állást foglalni

² Az író emlékezései *Hűvösvölgy* c. kötet XII. fejezetében idézi fel az esszé születésének hátterét: „Huszonkilenc őszén szőlőt szereztem a Balaton mellett. [...] Csathó Kálmánnal és a feleségével lementünk körülnézni, melyik volna a megvenni való szőlő. A badacsonyi vármegyei úton, Lábdíhegyen, pontosan a Szent Ignác-kápolna kapuja előtt, gumidefektünk lett. Miközben a sofőr fölszerelte a pótkereket, mi leszálltunk és a tájképet néztük. Azt hiszem, itt van a Balatonvidék legregényesebb pontja. Szent Ignác mögött zöld szőlőtökesorok kapaszkodnak fel a meredek lejtőn, fel egészen az óriás bazaltszlopokig, melyek a hegy homlokát koronázzák, és itt még – hála Istennek! – sértetlenek. [...] A »birtokom« a vármegyei úttól leszalad a szigligeti gróf rétvéig[...].[...] A birtokocská egy stílizált parasztgazdaság képét viselte. [...] Alighogy híre ment a szőlővásárlásomnak, két idevaló ősbirtokos megkért, »tegyek valamit« a képtelen barbárság ellen, mely oly kíméletlenül pusztítja a hegyet. A Freund Salamon cég óriás sebhelyeket robbantott máris a Badacsony bazaltábrázatán. Ezeket a förtelmes forradásokat kilométeres távolságból már felháborodva és elszomorodva látja az utas. Tudni való, hogy bazaltkő mérhetetlen tömegben van a Balatonvidéken, Magyarország legszebb formájú, a költészet aranyrepkényétől körülölelt hegyét azért kell pusztítani, mert lejtőjéről egyenesen a vasúti kocsikba lehet gurítani a törmelékét, ami métermázsánként valami haszontöbbletet jelent. [...] Megnyergeltem tehát Rocinantémat, és fölvettem a harcot a Badacsony-hegy szépségének, illetőleg a nemzet jó hírének megvédéséért. Mivel nagyon feldühített a badacsonyi botrány, vitriolba mártott tollal írtam róla a *Budapesti Hírlap*ba. (Herczeg 1993, 155–160) Az írás – a korabeli kutatót idézve – „gyönyörű szavakkal indokolta meg [...] annak a szükségét, hogy a Balaton e gyönygét a törvényhozás védelmezze meg a további rombolások elől”. (Kaán 1931, 65)

valaki *mellett*". (Márai 2013, 155) Ezekben az „éles és pontos tollrajzokban” (Uo., 158) „a személyes kiállás és helytállás tiszta és erős pillantásával néz [...] farkasszemet kora jelenségeivel”. (Uo., 159–160)

Mert mi is a lényege e hetvenöt esztendő, ám – többek között parabolisztikussága okán – aktuális üzenetű, megrendítően szép gondolati publicisztikának? Az ember kíméletlen beavatkozása a teremtett világ egy nagy csodájának, a Badacsonynak – az egyik legszebb magyar hegynek a „szépségét meggyalázza”. Mondhatjuk: „szegényül (szégyenül) szépsége” – kifejezhetjük a lényeget így is, kölcsönvéve (s harmadik személybe áttéve) az *Ómagyar Mária-siralom* szép metaforáját. Az ismeretlen szerző a meggyalázott Jézusra értette ezt, itt – Herczeg kifejező szavával – „az Úristen remekműve”, a Badacsony robbantásokkal pusztított „testére” vonatkoztatjuk. Tekintve, ez az esszé is olvasható – lírai prózában írott – *siralom*ként, a siratóének poétikus, a keresztény irodalmiság jegyeivel ékes rokonaként. A nemzeti közösséget sújtó értékrombolás okozta keserűséget kifejező irodalmi műként. E jelleget erősíti a cím jelzője, a *fekete*. A legszomorúbb: „a történelmi műemléket saját birtokosának értelmetlensége vagy kapzsisága ellen” kell megvédeni. Mert „önfia vágta sebé”!³ E gyalázat reflexiójaként a teremtett világ épségének és szépségének⁴ féltő óvója nagy nemzeti értékünk pusztításáról a *jeremiád* panaszával szól, a tüneményt a siralom fájdalmas szeretetével védi, *értelmi s érzelmi* érvek egész arzenálját vetve be a – „minden szerzett jognál szentebb” – „nemzeti érdek” e csorbítása ellen. Harcos kritikával, a *lírai esszépróza* kifejezőeszköz-tárából bőven merítve lép fel a pusztítókkal szemben, a toll erejével sürgetve a rombolás beszüntetését,⁵ a gyalázat

³ Citátum Kisfaludy Károly *Mohács* című elégiájából.

⁴ Németh László a Balaton *szépségeit* elemző prózairóként említette, mint ebben Eötvös Károly társát. (Németh L. 2001, I., 436) Életrajzírója, Surányi Miklós idézi a *szépségszületés* egy hangulatos mozzanatát, a Balatoni rege színdarab létrejöttét: „A szerző – mint ahogy később elmesélte – szüreti mulatságon volt a Badacsonyon. »Tündöklő enyhe ősz volt és ott a tó partján, egy valószínűtlen és szívfájdítóan szép holdvilágos estén fogamzott meg a darab ötlete. A darab tulajdonképpeni hősei: az édes és mohó őszi verőfény, a berkek fölött ülő, harmonikus csend, a haldokló erdő színpompája, a hullámok szeszélyes játéka, az erjedő must izgató szaga«. (Surányi 1934, 55) 1929. december 13-án „a parlament felsőházának ülésén felszólalt a Balaton természeti szépségeinek védelméről szóló törvényjavaslat vitájában, cikkeivel rendszeresen propagálta a Balaton és környéke természeti értékeit”. (Ludwig-Tóth 2013, 16)

⁵ Az akadémikus természetvédő kortárs frissen reagált Herczeg e tevékenységére: „A természeti kincsek megoltalmazásának érdekében újabban a szaklapok és a napilapok is mind többet foglalkoznak a természetvédelem kérdésével. Dúlóre azonban a természet védelmére és a

leomosását. A szöveg *szakrális* aurájába, szent hangulati terébe beleérezzük az érték megmaradásáért való *imát, fohászt* is!

Parabolisztikus esszé ez; a rendszerint fiktív történetre építő példázat erejét, riporter módjára, a *valóságos események* evokatív erejű, érzékletes élménydokumentációjával éri el; a művészi kifejezőerő révén az értékrombolás itt *minden érték tragikus pusztításának parabolájává* válik. A „verőfényes vidék” csodáival feleselő, nyomasztó *fekete* jelzőjével a címében a barbarizmus, a műveletlenség, a szellemi, lelki züllés felé vezető lejtő reális veszélyére figyelmeztet. Bánkodik a szépség világába tolakodó csúfságon, torzságon, a szakralitást fenyegető pusztító profanitás rémes tetteit fájlalja messzehangzó *jajszava*. Ezzel párhuzamosan a Badacsony-hegyet óvó erős szándék kifejezésre juttatása *minden teremtettt érték féltő védelmének* példázatává egyetemesül itt. *Parabolája* az értékmentés örök értelmének, jelentős – konkrét, elvont, egyetemes – értékek tragikus pusztulástól való megóvása „szent akaratának”.

természeti emlékek fenntartására és megoltalmazására irányuló törekvések ügyének országos rendezését [...] Herczeg Ferenc erélyes fellépése vezette.” S 1929 őszén „kiváló írónk, a maga nagy tekintélyének egész súlyával, lapjában hatalmas akciót indított a badacsonyi kőbányászás megakadályozására”. (Kaán 1931, 45) Az író emlékezése szerint: „1929-ben végre sikerült a badacsonyi kérdésben »országos határozatot« kieszközölnünk! A törvényhozás megmozdult, és Östör József barátom nyolcvanhét országgyűlési képviselő aláírásával javaslatot terjesztett a Ház elé, amely szerint: »A Képviselőház fölkéri és utasítja a kormányt, hogy három hónapon belül terjesszen törvényjavaslatot a törvényhozás elé a Balaton természeti szépségeinek, különösen a kibányászással eléktelenített és csúffá tett Badacsony és más hasonló szépségű hegyeknek hatásos megvédése és a további pusztítások megakadályozása tárgyában.« A képviselőház egyhangúan elfogadta az indítványt, ugyancsak egyhangúan a felsőház is, ahol én voltam az előadó. Az indítványból »országos határozat« lett. [...] Mindenütt másutt a világon a törvényhozás két házának egyhangú állásfoglalásával végleg el lett volna intézve az ügy; nem úgy Magyarországon [...]. Én időközben az egymást felváltó miniszterek és államtitkárok közül többet is igyekeztem megnyerni ügyünknek; el kell ismernem, mindegyik harciasan nekigyürkőzött, hogy majd ő megmutatja! – de azt is meg kell állapítanom, hogy egyik sem tett semmit. [...] A hegyet tehát tovább bontják, és lehet, hogy unokáinknak már csak egy, a sakálok által lerágott bazalt-dög fogja hirdetni, hogy itt emelkedett egykor a költők által megénekelt Badacsony hegye! Meg lehet menteni ezt az országot?” (Herczeg 1993, 160–161) Az író „1929 őszén a veszélyeztetett Badacsonyt is érintő erdőtörvény tárgyában közölt nyílt levelei – amelyeket a Budapesti Hírlap közölt – a hivatalos magyar természetvédelem korai dokumentumainak is tekinthetők”. (Ludwig-Tóth 2013, 16)

A szöveg összetettségének tanújele, hogy – a Máraitól soroltak mellett – igaz rá az *egy lényeges gondolat körüljárásának* esszéjegye⁶ és az *értekező líra*⁷ meghatározás is.

Milyen argumentumokat állít csatasorba a világhíres természeti fenomén, a nagybetűs Érték védelmében? Mindenekelőtt *meghatározásból eredő*, azaz *definiáció-érveket*. Szakrális értékeket sorjázta: a Badacsony „az erő és a szépség istenszobrának talapzata”; „az Úristen remekműve”; a hegy: „a nagy Pán”.⁸ A szakralitást más jelentés- és szókészletbeli elemek is jelzik: *Istennél a kegyelem!*; csak az *Úristen* tudná restaurálni; *istenáldotta ország*; a jog *szenstsége*; a nemzeti érdek *szentebb* a magántulajdonnál.

E magyar hegy természeti nagyságát, egyben eszmei értékét mítoszi jelzős szerkezetek (*fenséges* vonalai; *gigantikus* hegytető; *titáni* bazaltoszlopok) érzékeltek. S *hasonlító* bizonyítékokat hoz a magassággal rokon, azonos ismérvre: a Badacsony „király helye”; „sziklaormának óriás oszlopai [...] fejedelmi koronaként övezték homlokát”. *Tényérvet* mond a hely szellemi, művészeti értékére: a Badacsony „dalokban és mondákban gazdag”. E hegyen a szférák zenéjére, a poézisra fogékony ember „Himfy lantjának pengését” hallja, s „Berzsenyi pátosza mennydörög”⁹ a lelkébe. E csúcs pusztai természeti szépsége is jelentős – nemzeti – érték. Az ezen a vidéken száz évvel e narráció ideje előtt alkotott nagy költőkre utalás, a táj minőségi literatúrával való összefonódásának érve is bizonyosság arra: a Badacsony szellemi kincs is.

S e nyitányban harmadikként – e hely irodalmi erényeit tanúsító *tekintélyérvek* betetőzéseként – feltűnik Goethe, az örök szépségek láttatója és látója,¹⁰ ámulója, kifejezője. Az ő szépségeszményét is felülmúló szépség apoteózisát hirdeti a poétai felsőfok kiteljesítése: a Badacsony „különb a palermói Monte

⁶ Rákosi Jenő értekező munkáiról szólva definiálja így az esszét Németh G. Béla: „Egy gondolatot járt körül. Majd közeli, majd távoli elágazásait bontogatta, de mindenünnen visszajutott hozzá. S a gondolat lényeges gondolat volt.” (Németh G. 1970, 523)

⁷ Szilágyi Júlia találóan tömör definíciója. (Szilágyi 2003, 24)

⁸ Görög isten, az erdei tisztások és hegyi legelők védő szelleme, a természet megszemélyesítőjének is tekintik.

⁹ Utalás két pannóniai poéta műveire: Berzsenyi Dánielnek, a „niklai remetének” a magyarság sorsáért aggódó ódáira és – a Himfy írói álnevű – Kisfaludy Sándor Szegedy Rózához e tájon írott szerelmi költeményeire.

¹⁰ Thomas Mann *Lotte Weimarban* c. regényének 7. fejezetében esik szó Goethe hősének „örök szépséget látott” szeméről (Th. Mann 1970, 314–315.)

Pellegrinónál, amelyről Goethe azt mondta: a világ legszebb hegyfoka. Goethe nem látta a Badacsonyt”.¹¹

Hangsúlyozza a fenomént, a szépség többszöri ismétlésével: a Badacsony az erő és a szépség istenszobrának talapzata; a természet szépségének egyik világcsodája; szépséget nyert a Teremtőtől; „szépsége közös tulajdona minden magyar embernek; nélküle szegényebb a világ szépséginventárium. Az isteni teremtés idézett nagyságával kiáltó ellentétbe állítja az emberi beavatkozás naturalisztikus, deszakralizáló profanitását, pusztító tetszórát, a tárca idődimenzióit a pusztítás és a védelem tekintetében is tágítva, nyomatékosító felsorolással élve: „évek óta robbantják, darabolják, hordják” – „évek óta kongatják a vészharangot”.

Szellemes kettősség a szőlőtőke és a banktőke szembeállítás; az oltalom alatt álló hegynek és tönkretevőinek megnevezése mellett *allegóriát* vezet végig a szövegen: érző óriás élőlényé növeli a hegyet, állatias ösztönűvé, sőt savérzéketlenségűvé csekélyíti robbantótöltényekkel felfegyverkezett pusztítóit. S ezt érzékletessé tevő metaforasort alkot. A dinamittal sebzett Badacsony: *beteg* minden háznak, *halálraitelt*; testén *sebhelyek, fekélyek*; a *haszonlesés rávetette magát, belevágta farkasfogait*, a *szépséget cafatokban tépi le testéről* (ez utóbbi három: szinesztéziás metafora); a *sakálhad rágja*.

Idill és veszélyeztetett idill

E kompozíciót vizsgálva is kitetszik: írója „ritka arányérzékű, formabiztonságú s rendezőkészségű megfigyelő” (Németh G. 1985, 184). A nyitány, a „párhuzamos barázdákban egyformára vágott” szőlőtőkék mértani szépsége, a „zavartalan nyugalom és mozdulatlan béke” aranykori világa: idill, ami „nem ismer hiányt”, ami „teljesen tökéletesen befejezett, hiánytalan” (Hamvas é. n. [1], 200–201). Igen, tudván tudjuk: „a borvidékek mindig idillikusak”... (Hamvas é. n. [2], II. 238) E táj a mindig ugyanolyan szőlőtőkék szokott arcát mutatja, „csodálatosképpen mégis olyan regényes, mint a tájkép nagymama zenélőóráján”, megunhatatlanul kies. A kitágított idődimenzió révén örökszépnek hat ez a környezet, mint kedvenc, fülünkben élethosszig meg-megcsendülő zenéink – az ősök ideje óta s a jelenbe átnyúlóan idilli múlt bájos szépségét a hajdani szép

¹¹ „Herczeg Ferenc közismeretűen sokat utazott” – jegyzi meg a korabeli tudós is. (Kaán 1931, 66) S tanúsítják ezt az író emlékezései, a *Szelek szárnyán* (1905) c. útleírása és más munkái.

időmérő is jelzi, miniatűr tollrajzzal utalva a régi idők zavartalan, tiszta, időtlennek tetsző idilljére, a „gyermekkori hangulatok”-ra, amelyek a szívet „édes melanchóliával cirógatják”.

A beszélő tehát „a vandál kőbányászás ellen írva, bevezetőül megkapóan festi le a Badacsony képét”. (Kaán 1931, 65) Igen, mert a vége felől tekintve tudjuk, mi *ellen* kiált a szöveg. Újraolvastva, a zavartalan idill hangulatos, pontos leírásában is vibrálni érzünk némi feszültséget: a *regényes* jelző az ’eseménydús, kalandos’ jelentését is előhívja; a nyitó egység végén kétellyel elegy a remény („egyszer *talán* eljön [...], akinek még mi magyarok is *el fogjuk hinni*”).

A 2. retorikai egység tudatosítja: veszélyeztetett idill a hegyé: a borprésből „*készerű lé*” folyik, mert „*a halál árnyéka*” borul a tájra. Az egész közösséget érinti a fenyegetettség, mindenki egyként érzi a bajt. Ellentét nyomatékositja a felhős állapotot: „szüretelnek [...], *de* senkinek sem telik benne öröme”. Mert – antropomorf képpel – „*betege van minden háznak*”. A beteg: a Badacsony. Az első olvasás közben, a sejtelmes cím, az idillikus bevezető alapján még rejtélyes a kór miertje. A betegséget nyomatékositó fokozás festi: *undok sebhelyek, százöles fekélyek, vigasztalan kőomlások*. Az újabb ellentét leleplezi a vész okát: „*könyörögnek, de* a dinamit [...] tovább durrog”. Lelki szemeink előtt Kölcsey Himnuszának ellentétező képe jelenik meg: ami idill volt a múltban („vár állott”; „kedv s öröm röpkedtek”), arra a végső pusztulás tragédiájának fekete árnya vetül a jelenben („most kőhalom” – „halálhörgés, siralom zajlik már helyettek”).

Az egészségzáró bekezdés már átvezet a 3. részbe: „*ha valaki kegyelmet kér a halálraítéltnek [ti. a Badacsony-hegynek], akkor szembe találja magával a falvak lakóit, szegény, jó embereket, asszonyokat, gyerekeket, akik munkához és kenyérhez jutottak a bányákban. Lám, a tőke emberszerető: spódiummá őrli fel öregapa csontjait és megengedi, hogy az unokák napszámosmunkát végezzenek mellette.*”¹² A nyitányban festett isteni szépség világába tehát betört a mammoné.

¹² Herczeg „tudta, hogy a badacsonyi falvak népének megélhetést jelent a kőbányászat, mégis az elsők közt hívta fel a figyelmet a vulkáni hegy páratlan szépségű bazaltképződményeinek geológiai és kulturális értékeire, sürgette a kitermelés leállítását. »A képviselőházi vita alkalmával sokat emlegették a magántulajdon szentségét« – nyilatkozta a törvényjavaslat kapcsán. »A magántulajdont tisztelni kell, de csak akkor, ha tiszteletre méltó az eredete, és tiszteletre méltó a munka, amit végez. Olyan vagyont, amely uzsorából, árva kifizetéséből, vesztegetésből ered, nem tiszteltek. És olyan ipari tőkét sem, amely olyan ipart csinál, hogy országutat kavicsol világraszóló természeti szépségek törmelékéből. Ha a tőke ilyen cinikusan szembehelyezkedik a nemzeti kegyelettel, az nem üzlet, hanem a kapitalizmus kilengése, ami magának a kapitalista rendnek árt a legtöbbet«”. (Ludwig–Tóth 2013, 16) Az esszé szakaszzáró bekezdése is tanúsítja: az író tisztán látta a probléma összetettségét.

A záró egységet találó, szarkasztikus kommentárelem nyitja: a súlyos kórt „üzleti nyelven [...] úgy hívják: kitermelik a Badacsonyi bazaltját”. A fegyelmezett író szokatlan felindulással okol tovább: „a nemzeti kincsnek egyesek javára való ilyen kíméletlen elpusztítását *semmiféle kultúrországban nem tűrnék meg*”. Az általánosítás sarkigazságának argumentuma, egyben az *összeférhetetlenség* érve ez: nem kultúrország, ahol ilyet tesznek! Az ellentéteket (idilli múlt ↔ pusztító jelen; kultúrországok ↔ mi) a vérszifó fantázia szülte *kényszerítő argumentum* (feltevésérv) mélyíti: „*valaki [...] csináljon kőbányát a rajnai Loreley-sziklából, vagy horádjá le Capri-sziget hegyét, majd meg fogja tanulni, mi a különbség mások közt és miköztünk.*” A bírálat kiteljesítéseképp jön egy hazai vizekre visszavezető *kényszerítő* érv (feltevésindok), mondván: a badacsonyi pusztításnál nem vadabb az a képtelen feltevés, hogy „a legtöbbet ígérő” részvénytársaság „*kőbányát csinálna Schulek architektúrájából*”: a Halászbástyából. S folytatja a valószínűsége apelláló, *feltevéssel való kényszerítő* érveléssel, egyben *magyarázó-összehasonlító* argumentációval, *ellentét-kiemeléssel*: „*Sőt [...] ártatlanabb dolog lenne, mert a Halászbástyát egy eljövendő tisztább kor [...] újból fölépíthetné, de a Badacsonyt [...] csak maga az Úristen tudná restaurálni.*”

Konkrét értékkel, a *Felelősséggel* érvelés közvetetten végigvonul a 2. és a záró egységen. A tragédia *valószínűségének* hangsúlyozásával, retorikai értelemben a *feltevés* indokával, nyomatékos *kényszerítő* érveléssel ébreszti a felelősségérzést. A teljes pusztulás e víziója Ady *Üdvözlés a győzőnek* című verséhez hasonló lélektanilag fogadású: „a veszélylátó képzelet” túlzással tudatosítja „a probléma komolyságát”, tragédiát vázol fel „a katarzis kedvéért”. (Király 1982. I. 356) Reális rémképet vetít előre, erős érvenként az írás centrumába helyezve azt: a pusztítás nyomán, a fenséges sziklaorom helyén „*majd marad [...] egy undok kő-dög a parton.*” Újabb szakrális motívum, az „erős kéz” bukkan fel; az esszé olvasható úgy is, mint ima, fohász „*egy erős kézéért*”. Isteni kézéért, Isten kezéért, segítségéért.

Elmélkedő, szakrális-vallásos és hazafias érzelmű írás ez. *Jeremiádszerű*: a közösség nevében is panasolja egy nagy nemzeti értékveszedelmét, pusztulását, a szöveg fohász-tanújeleivel (*vészharang, könyörgés*): „*A szőlőbirtokosok [...] rémülettel és keserűséggel a szívükben tiltakoznak a szörnyű barbárság ellen [...], kongatják a vészharangot [...], könyörögnek*”. S akikben a beszélő valaha hihetett, pusztítókká váltak: a szótakarékos fegyelem gátját a záró bekezdésben áttöri a

Fellépése nem a kenyérkeresők érdekét sértette, hanem a közös kincset, a nemzeti érdeket védte; a tőkén ironizálva utal itt egyben arra is, hogy az mekkora árat fizetett kenyérükért a „szegény, jó emberek”-kel.

keserű csalódás fakasztotta indulat. Ez az összegző, tanulságlevonó klauzula is cáfolja ama tévhitet, hogy Herczegé az arisztokrata, illetve az „úri középosztály” szemszöge lett volna. Világlátása fölötté áll e nézőpontnak: a nemzeti közösség minden értéktisztelője és -védője nevében (is) szól. A rá jellemző humánummal. Márai is az idős íróárs e tulajdonságát: emberiségét hangsúlyozza – a magyarság iránti hűsége mellett –, személyes találkozás emlékét idézve. (Márai 2009, 197) Ez az irgalmasság az oka, hogy – a zárásban foglalt csalódottság ellenpontjaként, minden romboló robbantásnak véget vető – béke reménye hatja át ezt az írást. Annak hite, hogy visszatér a teremtett világ mélyesége tisztelőben tartásának aranykora, „a Messiás békét hoz a Földre” állapota, midőn: „Nem árt és nem pusztít szent hegyemen senki, betölti a földet az Úr ismerete, ahogyan a tengert víz borítja”. (Ézsaiás könyve 11, 9)

Együttérzés és több műfajúság

Nemzeti kincsünk féltő óvását az író humánuma, a teremtett világ s lényei iránti áhítatos szeretete¹³ vezérli. Fontos tárcajeggyel: együttérzéssel, s ezt a Vörösmarty, Arany János, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Ady, Krúdy, Móricz, Móra, Szabó Dezső, Kosztolányi, Kodolányi, Sőtér, Szabó Lőrinc, Wass Albert és mások műveiben olvasható mélységben énekelve meg. Nemcsak esszé tehát: tárca is ez. Jó tárca írásához nélkülözhetetlen „a hatások, finomságok mérlegelése, drámai érzék és lélektani tapintat”, s mindenképp „magának az életnek fölényes ismerete”. (Sőtér 1979, 592) Szabó Lőrinc is aláhúzza Herczeg „ropogant életismeretét”, (Szabó L. 2013, 711) s ékes jele e tárca is: a többi sorolt érényt ugyancsak birtokolta.

A képszerűség eszközeivel telített, emelkedettet s köznapit egy képbe rántó szinesztéziával (*türkizkékre permetezett*), egyedi jelzős szerkezettel (*kicirkalmazott vidék*), megszemélyesítéssel (*szőlőtőkék futnak*), a teremtett és az ember alkotta világot, a látványt és a hangot, hangulatos természetet és zenét egybeölelő hasonlaltal (*regényes, mint a tájkép a zenélőórán*) ékes, figyelemébresztő nyitás ez – a tárcakompozíció sajátossága. Mint a meglepő szövegvég is (Szabó K. 2011): idéztük a keserű csattanót.

¹³„[...] a nagy emberi színpad tragikus és tragikomikus hőseinek szerény és hűséges statisztái, az emberek mellett szolgáló állatok: minden és mindenki megragadja a tanulmányíró Herczeg figyelmét”. (Márai 2013, 158)

A kötetlenség mellett a *könnyedség* a fő tárcaerény a szépíró-irodalomtudós szerint. (Sóter 1979, 591) Herczeg elbeszéléseiről szólva Szabó Lőrinc kiemeli: „van bennük valami férfias energia és elegancia, amely az író egész egyéniségéből sugárzik, s mind ritkább jelenség irodalmunkban”. (Szabó L. 2013, 711) Várkonyi Nándor szerint „csiszolt, elegáns nyelv” az övé. (Várkonyi 1942, 78) A mai kritikus úgy véli, „kevés íróban található meg annyi magabiztosság és fegyelem, pontosság és elegancia, mint ezekben az ezüstkori regényekben” [Az arany hegedű vagy az Északi fény címűekben]. (Paál 2014) Herczeg egész művészetére igaz: *könnyed eleganciával* görget mázsás súlyú témákat. Ebben az esszéjében is.

Tárcajegy a befogadó aktivitására építés: ez az írás is – részletezés helyett – gondolkozik a tárgyról (Ady 1990, 13); író és olvasó „együtt beszélnek meg valamit, feldühödnek vagy elandalodnak valamin”. (Márai 1991, 297) Itt együtt élvezhetjük a szerzővel az idilli szépséget, s együtt éljük át a pusztítás szörnyűségeit: a hegy fájdalom – a mi közös kínunk is... Nyelvi eszközök is érzékeltek e virtuális dialógust: „Beszéljünk magyarul”; „Állítom”; „Próbálja meg valaki...”, „Tegyük fel”; „Bizony mondom”; „sokunknak [...] hitét”.

A tipográfiai értelemben is tagolt szöveg ugyancsak tárcaevonás: három – csillaggal elválasztott – retorikai egység követi egymást: az idill, a pusztulás-víziót vázoló veszélyeztetett idill és a keserű csalódásból következő, ostorozó kritikai kommentár.

A *vezércikk*ek harcossága, meggyőző ereje is jellemzi ezt a *kritikai tárcaesszét*. S noha formailag csak két, érzelemkifejező funkciójú felkiáltójel helyezkedik el a szövegben (*A nagy pán haldoklik!*; *Istennél a kegyelem!*), telítve van az időszerű, közérdekű kérdéseket mintegy vitázva taglaló, valamely, napi érdekűségeen túlnövő ügy fontosságáról, igazáról a közt meggyőzni kívánó, egyben negatív(nak tartott) jelenségek ellen tüntető-hangoló *röpirat* felhívó erejével. A szöveg így hatalmas felkiáltójel, *expresszív jajkiáltás* is.

Szarkasztikus *iróniával* – egyben *kényszerítő* érvvel – él: „a cég [...] büszke lehet patrónjainak pusztító erejére”; „a tőke emberszerető: spódiummá örli fel öreg-apa csontjait...” Szatirikus, magatartást indulattal, ostorozóan gúnyos a hangja: „szegényebbé teszik...”; „sebet ejtenek...” „üzleti morálja a [...] sav vakságával és mohóságával [...] rágja szét...”. Emberi cselekedeteket kicsinyít – mert azok állatias, alantas ösztönűek! –: pamfletjegyet sző a szövegbe: *a haszonlesés belevágta farkasfogait*; a közkereseti *sakálhad lerágja az utolsó bazaltcafatot is a hegy sziklacsontjairól*.

Herczeg tudniillik, amennyire szerette az állatokat,¹⁴ annyira megvetette az emberben dúló aljas ösztönöket. A vadság citált képeivel nem az állatokat sérti, hanem a barbár, értelem híján levő ösztönökre utal; a hegy rombolása elleni *érzelmi* érvvel azt hangsúlyozza, hogy az értelem nélküli pusztítás a szépséget is negligálja. S talán még e vad ösztönnél is pusztítóbb az érzéketlen elemek elszabadulása az emberben. Megsemmisítő gúnyú metaforával: „*morálja [...] a kémiai sav vaksága [...] és mohósága [...]*”. Herczeg épp az ember iránti, mindenekfölött való szeretete miatt ostorozza az alávaló cselekedeteket. Ő is az emberért haragudott.¹⁵ Ez vezérli abban is, hogy emberarcúvá személyesíti az életelent, kedves Badacsonyat, emberideál lelkét lehel belé, sőt szakralizálja.

A vitriolos ironia ellenpontja az 1. – s részben a 2. – egység emelkedett hangja. Az iróniát és a pátoszt az író tárgyilagos eleganciája harmonizálja.

Az egyetlen, formailag is kérdő mondat felhívó értelmű *maxima*, erkölcsi igazság: „... *hogyan szabad eltérni, hogy megsemmisítsék az Úristen remekművét, amelynek szépsége közös tulajdona minden magyar embernek?*” Meggyőző argumentum ez, fellebbezés a nemzeti Sorshoz, a magyarok Istenéhez. S tekinthető a Mindenség faggatásának, minden értékrombolás ellen szóló gondolatfutamnak. A kozmikus humánus jelének. S kihangzik belőle az ima a Teremtőhöz.

Összegezve: az „okosan megfigyelő”, „fogékony látó” (Németh G. 1993, 14) tollából szellemes, meggyőző argumentációjú – emóció s a ráció együttes hatásával élő, *érzelmi és értelmi* érvelést harmonizáló –, tanulságokat is levonó esszé született. Leírást, állapotrajzot is magában foglal ez az érvelő típusú szöveg. S több műfajú: *tollrajz-, maxima- és röpiratelemet, sirató-, jeremiádvonást, illetve szatíra- és pamfletjegyet* is tartalmazó, a *vezércikk* harcosságával írt, a *cikk* – a lényeges kérdésről-ügyről való, gazdagon dokumentált véleménynyilvánítás – sajátságát is hordozó, egyben napi konkrét eseményekre *reflektáló, riportszerűen* élménydokumentatív, *kritikai* élű *tárcaesszé (tárkatanulmány)*, melyet áthat az *ima* szakrális hangja.

¹⁴ Az állatokról szóló esszéket – Szent Ferenc-i szeretettel – *Kiskorú testvéreim* címmel rendezte ciklusba; a *Harcok és harcosok* kötetnek a Badacsony-esszét közvetlenül követő része ez. Állat-szeretetét Fekete István hangulatos írásban, egész esszében jellemzi (Fekete I. 1943, 241–52), s tömör érzékletességgel utal az író e kedves tulajdonságára Surányi Miklós is életrajzi monográfiájában. (Surányi 1934, 101)

¹⁵ „... úgy találja, hogy az ember többet ér, mint az egész világ. Innen van, hogy írásaiban is főleg az ember érdekli, s innen van emberteremtő ereje és kedve.” (Surányi, 1934, 100)

A magyar muskátli illata

A történetíró „kútfőt talál” esszéiben, „minden korok magyar olvasója okulást és gyönyörűséget”. (Márai 2013, 160) S „aligha volt még egy idegen anyanyelvű ember, aki olyan jól megtanult volna magyarul, mint Herczeg Ferenc”. (Hegedüs 1993, 409) A késő utókor értő irodalmára szerint „német anyanyelvűsége ellenére a magyar széppróza valódi aranyművésének tűnik”. (Paál 2014) Más erényei mellett a „kevés szóval és elemi, keresetlen eszközökkel élő, tömör ökonómiája” s „precíz és mégis festői tárgyilagossága”: nyelvi tisztasága, világossága, szépsége az, amelyet a Nobel-díjra jelölés alkalmán írt Horváth János-tanulmány méltatott művészetében. (Horváth 1925, 170) S a Badacsony-esszére is igazak Szabó Lőrincnek Herczeg *Száz elbeszélését* méltató sorai: „Megragad a sodruk, a gazdagságuk, az író igazi, nagy, szinte telhetetlen megfigyelő és gyűjtő ösztöne”, továbbá „szellemének jóindulatú, fölényes, de nemritkán kegyetlen, sőt rideg ereje, drámaian gyors és biztos mozgása, s a valóságnak az az érzéki melege és bősége, amely [...] minduntalan átcsap a konvenciók páncélzatán.” (Szabó L. 2013. 710–711)

Horváth János szerint Herczeg munkáira jellemző a „saját személyének diszkrét háttérben tartása”. (Horváth 1925, 170) Azt is pontosan látta a kiváló irodalomtörténész: az író „éles, elemző elme, kit a felszín meg nem csalhat, [...] kritikai megfigyelése végtelenül higgadt, melyet saját érzelmei el nem ragadnak, másokéi félre nem vezetnek [...]. Ez azonban nem jelent hidegséget vagy éppen érzéketlen szívet. E tulajdonság a művészetben csak a banális túlzásoktól való tartózkodást jelenti, s csak hatékonyabbá teszi, mint minden önfegyelmelés, a mélyen rejtőző érzelmek vonzerejét.” (Horváth 1925, 155)

A *Fekete szüret a Badacsonyon* sorait a próza énekesének, a szépség dalnokának értékővő szeretete sarjasztotta személyesség okán az érzékeny olvasat áttüzesedni érzi. Az „elegánsan hűvös magyar elbeszélő stílus” mestereként (Hegedüs 1993, 409) tekintett író lírai esszéprózája az értékért porlekedés – olykor Don Quijote-i megszállottságú¹⁶ – nehéz küzdelmében átlelkedesül. Szerb Antal mindig találó, lényegbevágó szavaiból is felsejlik az érzelmek rejtettsége: Herczeg „fegyelmezettségében, szűkszavúságában, kompozíciós érzékében a magyar klasszicizmus formahagyományai találkoznak a francia regényirodalom »impassibilité«-jével, szándékos szenvtelenségével”. (Szerb 1992, 425) Márai

¹⁶ V. ö.: 2. lábjegyzet.

szintén érzi e paradoxont: Herczeg mestere a „hűvös szenvedélyességnek”, amely a kortörténeti tanulmányok fő ismertetője. (Márai 2013, 155)

A hűvös elegancia mögött szenvedélyes szív dobog! Az esszéprózára – a számba vett jellemzők mellett – az is igaz, hogy „kísérlet egy adott téma mint életprobléma megfogalmazására, tehát egy rejtetten konfesszionális magatartás nyelvi formája”. (Balassa 1987, 42) A tárgyilagos elegancia a Badacsony-esszében is vallomásosságot rejt; pl. midőn a teremtett értékek rajongó szeretetéről tesz tanúbizonyságot, érzelemnyomatékosító anaforával: „*Ha én a szőlőkben járok, Himfy lantjának pengését hallom; ha föltekintek a gigantikus hegytetőre, Berzsenyi pátosza mennydörög a lelkembe*”; költői szuperlatívusszal: „*Ez a legszebben fölépített hegy mindazok közül, amelyeket életemben láttam*”. A visszafogott vallomás az azonosulással teljesedik ki: akik Badacsony testét pusztítják, az ő szívét (is) tépik! S nemcsak a beszélő szívét. Minden magyarét, akit szintén az azonosulásig megfog e tünemény. Így a badacsonyi szőlőbirtokosokét, akik „*úgy szeretik a helyüket, mint családi pátriárkájukat*”. Nemzeti közösségi léptű tehát ez az esszé, tanújel arra: az író publicisztikájának egyik vezérgondolata „a nemzeti összetartás fontosságának hangsúlyozása”. (Szerdahelyi 1994, 795)

A tárca nélkülözhetetlen ihletalapja, az életismeret lényegi része a – nemcsak nézni, hanem – *megnézni: látni* is tudó, éles szem. A befogadó érzékek szüntelen működnek itt is. Ady egyik tárcájában utal arra – egyúttal a műfaj jellemző jegyére utalva –, hogy a tengerről hozott „színeket és hangokat” (Ady 1964, 54), tárcája részére. Herczeg – a hegyről hozta a hasábokra ezeket... Pl.: *türkizkék szőlőtőkék; sötét erdőkoszorú; lantpengés; háborgó lelkek [...] kongatják a vészharangot*. Az érzékletességet, a képi erőt fokozzák a szinesztéziás metaforák: *türkizkékre permetezett; opál- és gyöngybagyilószínekben remegő tó*. Metaforák erdejében járunk: *gyermekkori hangulatok [...] cirógatják a szívét; sziklaarc, sziklacsont; a haszonlesés farkasfogai; [a Badacsony] teste, homloka; a hegy köhögése: robbantó töltények durrogása; [Badacsony=] Pán; bazaltcafát, sziklacsont, kő-dög*.

Az említettek mellett más szokatlan jelzős szerkezetek: *vigasztalan kóomlások; közkereseti sakálhad; öreg Badacsony*. A hegy élőlényé, emberi sajátosságokkal felruházottá válását megszemélyesítések érzékeltetik: *a hegy lázas hörögése, kínos köhögése; haldoklik; profilját elrúttították*.

Megszemélyesülnek a pusztító tendenciák is: *a dinamit konokul és ádázul durrog; a haszonlesés tépi a szépséget a hegy testéről; színekdochés és metaforás megszemélyesítés teszi érzékletessé a vad dúlást: a részvénytársaság [...] vetette rá magát prédájára stb.*

A kifejezőeszközök gazdag arzenáljával élő, érzékletes, plasztikus ez a szöveg. Okkal becsülte Mikszáth már a fiatal Herczeg írásművészetét is: „Friss és hajlékony az ő stílusa, néhol valóságos muzsika, és rajta van a magyar muskátli illata.” (Mikszáth 1905) Szabó Lőrinc a Herczeg-mesék élményének hatására írja lelkesen: „Aki így mesél, annak költőnek kell lennie. És Herczegben csakugyan benne lakozik a költő.” (Szabó L. 2013, 710) Monográfiusa példák százával tudatosítja: „abszolút művészi értékekben gazdag a Herczeg költészete”. (Zsigmond 1928, 139)

„Akármilyen trivialisból indul ki [...], előbb-utóbb a nagy titkokat súrolja”. Szerb Antal Máraitól írta ezt, de Herczeg java munkáira, e művére is igaz. (Szerb 1997, 195) Mert távlatos írás ez: a „szőlőtőkék”-kel indít, a „nemzeti gondolat”-ig ível, a nemzeti értékek – s révükön az egyetemes értékek – megőrzéséért pöröl. Hazánk „a költészet aranyrepkényétől körülölelt hegyének”¹⁷ önfiai általi pusztítása a nemzeti önbecsülést csonkíthatja. Egy nagy – nemzeti – Szépséget, értéket sebez(het halálra); ezáltal a Szép(ség) egyetemes értéke is csonkul, „világ sebe” esik rajta... Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Goethe szövegbe szövése pedig nemcsak a művészi szépet, a Múzsák hegyét, a Helikont idézi fel az olvasó lelkében, egyszersmind a (művészi) Igazság allúziója is lehet. Ez – az *egyetemes érték* (Szép) érve után – újabb argumentum¹⁸ –: *elvont értékkel* érvelés: tudniillik ez is sérül, ha csonkul az egyetemes Szépség egy – nemzeti – magaslata, egy „magyar irodalmi hegy”.

Allegorikus írás, mondtuk. S a Badacsony, „a hegyek hegye” (Herczeg 1993, 155) – *a magyarság egyik értékjelképe, nemzeti szimbólum s egyetemes értékjelkép*, a (művészi) Szép szimbóluma. Jelképezi egyszersmind a *teremtett Értékek* s – minthogy emberarcú irodalmi hegy az esszé tárgya – az *ember alkotta értékek* világát, az embert (eszményi értelemben) jellemző, vele összefüggő értékeket. Vallja: „ez a legszebben *fölpített* hegy”: a legszebb ilyen teremtmény, egyszersmind a legvonzóbb irodalmi csúcs, *melyen* az ember alkothatott s alkothat.

Kétszeresen is modellértékű tehát ez az írás. Tanújele Jókai Anna igazának: „meglepetés, mennyi továbbgondolnivalót találhat” Herczeg Ferenc – legjobb – műveiben „a mai, magyarságához és emberségéhez egyaránt ragaszkodó, »túlélő« XXI. századi író – és az olvasó”. (Ludwig-Tóth 2013, 3)

¹⁷ V. ö.: 2. lábjegyzet.

¹⁸ A szöveg vizsgálatára során Wacha Imre érvkategorizálását vettük alapul.

IRODALOM

HERCZEG Ferenc emlékezései (1985) – *A várhegy / A gótikus ház*. Szépirodalmi, Bp.

HERCZEG Ferenc emlékezései (1993) – *Hűvösvölgy*. Szépirodalmi, Bp.

ADY Endre (1964): A hétről. *Nagyváradi Napló*, 1903. március 22. In: *Ady Endre Összes Prózai Művei. Újságcikkek, tanulmányok IV.* S. a. r.: VEZÉR Erzsébet. Akadémiai, Bp., 52–54.

ADY Endre (1990): A tárcatárgyakról. *Szilágy*, 1898. április 3. In: *Ady Endre Összes Prózai Művei. Újságcikkek, tanulmányok, I.* – S. a. r.: VEZÉR Erzsébet. Akadémiai, Bp., 13–15.

BALASSA Péter (1987): *Egy beszédmód körülírása. Hamvas Béla olvasásához*. In: UÓ: *A látvány és a szavak*. Magvető, Bp.

FEKETE István [1943]: *Herczeg Ferenc és az állatok*. In: *Herczeg Ferenc [Emlékkönyv 80. születésnapja alkalmából]*. Szerk.: KORNIS Gyula. Új Idők [1943], Bp., 241–252.

HAMVAS Béla (1993): *Imaginárius könyvek*. In: UÓ: *A babérligetkönyv. Életünk*, Szombathely, 141–169.

HAMVAS Béla (é. n. [1]): *A barátság*. In: UÓ: *A láthatatlan történet – Sziget*. Medio, Bp., 189–202.

HAMVAS Béla (é. n. [2]): *A bor filozófiája*. In: UÓ: *A magyar Hüperion II.* Medio, Bp., 201–288.

HEGEDÜS Géza (1993): *Herczeg Ferenc*. In: UÓ: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Trezor, Bp., I. kötet,

HORVÁTH János (1925): *Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Közlemények*. Szerk.: CSÁSZÁR Elemér. 35. évf., III–IV. füzet. 154–170. MTA, Bp.

KAÁN Károly (1931): *Természetvédelem és a természeti emlékek*. Révai testvérek Irodalmi Intézet Rt., Bp. – <http://mek.oszk.hu/08200/08276/>

KIRÁLY István (1982): *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben – 1914–1918*. 1–2. Szépirodalmi, Bp.

LUDWIG Emil – TÓTH Tibor (2013): *Badacsonytördemic-Lábdíhegy és Herczeg Ferenc öröksége*. Badacsonytördemic Községért Alapítvány, *Badacsonytördemic-Lábdíhegy* [bev.: JÓKAI Anna (*Ragyogásból a sötétbe – Herczeg Ferenc sorsa*) és VOLLMUTH Péter (*Tisztelet egy régi falubelimnek*)].

MANN, Thomas: *Lotte Weimarban – A kiválasztott – A törvény*. Helikon, Bp., 7–391. (Ford.: Lányi Viktor). Thomas Mann Művei, 9.

MÁRAI Sándor (1991): *Föld, föld!... Emlékezések*. Akadémiai–Helikon, Bp.

MÁRAI Sándor (2009): *A teljes Napló – 1950–1951*. Helikon, Bp.

MÁRAI Sándor (2013): *Herczeg Ferenc tanulmányai*. In: UÓ: *Beszélgünk másról! Publicisztika 1943–1978*. Helikon, Budapest, 152–160. (Első megj.: *Herczeg Ferenc [Emlékkönyv 80. születésnapja alkalmából]*. Szerk.: KORNIS Gyula. Új Idők, [1943], Bp., 97–104.)

MIKSZÁTH Kálmán (1905): *Herczeg Ferencz*. In: HERCZEG Ferenc: *Pogányok* [bev.], VII. Bp., Franklin Társulat. Magyar Regényírók Képes Kiadása. Szerkeszti és bevezetésekkel ellátja: Mikszáth Kálmán. 55. kötet

NÉMETH G. Béla (1970): *A „közepes ember” fölmagasztalása (A kiegyezés első polgári védírata az esztétikában: Rákosi Jenő tragikumelmélete)*. In: UÓ: *Mű és személyiség*. Magvető, Bp., 521–541.

- NÉMETH G. Béla (1985): *A lektúr magyar mestere*. In: Uő: *Századutóról – századelőről*. Magvető, Bp., 181–202.
- NÉMETH G. Béla (1993): *A külső élet krónikása*. In: *Herczeg Ferenc emlékezései – Húvösvölgy* (1993) Szépirodalmi, Bp., 5–20.
- NÉMETH László (2001): *A felelősség szorításában. Jelek a társadalomnak – 1945–1975*. I–III. Püski, Bp.
- PAÁL Zsolt: *Herczeg Ferenc*. – <http://www.aranylant.hu/default.asp?idf=33&idi=3029> (érk.: 2014. 07.24.)
- SÓTÉR István (1979): *Egy elfeledett műfaj: a tárca* (1942). In: Uő: *Félkör*. Szépirodalmi, Bp. 589–593.
- SURÁNYI Miklós (1934): *Herczeg Ferenc – életrajz*. In: *Mesék – Életrajz. Herczeg Ferenc válogatott munkáinak emlékkiadása*, 20. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Bp.
- SZABÓ Katalin (2011): *A tudományos ismeretterjesztés lehetőségei a Fővárosi Lapok tárcarovatában a XIX. század második felében*. *Ponticulus Hungaricus* XV. évfolyam 10. szám, 2011. október. http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/fovarosi_lapok.html
- SZABÓ Lőrinc (2013): *Herczeg Ferenc meséi*. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok, előadások, kritikák*. Osiris, Bp. 709–13. (Első megj.: *Herczeg Ferenc [Emlékkönyv 80. születésnapja alkalmából]*. Szerk.: KORNIS Gyula. *Új Idők* [1943], Bp., 105–10.)
- SZERB Antal (1992): *Magyar irodalomtörténet*. Magvető, Bp.
- SZERB Antal (1997): *Márai Sándor: Kabala*. In: Uő: *A trubadúr szerelme. Könyvekről, írókról – 1922–1944*. Gyűjtötte, jegyzetekkel ellátta: WÁGNER Tibor. Holnap, Bp. 194–196. (Első közl.: *Válasz*, 1936. 711–712.)
- SZERDAHELYI István (1994): *Herczeg Ferenc*. In: *Új magyar irodalmi lexikon*. Főszerk.: PÉTER László. 2. kötet, 794–95. Akadémiai, Bp.
- SZILÁGYI Júlia (2003): *Lehet-e esszét tanítani?* In: *Tudomány – egyetem – diszciplína. (Erdélyi Tudományos Füzetek 239.)*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár. 23–25. <http://mek.oszk.hu/04100/04166/04166.pdf>
- WACHA Imre: *A korszerű retorika alapjai*. I–II. Szemimpex, Bp., é. n.
- VÁRKONYI Nándor (1942): *Az újabb magyar irodalom – 1880–1940*. Szukits, Bp.
- ZSIGMOND Ferenc (1928): *Herczeg Ferenc*. Debreceni Csokonai Kör. Csokonai Könyvtár-sorozat (szerkeszti: Csobán Endre), 2. sz.

Illúziók és realitások a magyarországi középfokú református internátusi nevelésben

A középfokú református oktatás földrajzi elhelyezkedése megköveteli, hogy országszerte diákothtonok, internátusok segítsék a nevelő munkát. A rendszerváltást követő első évtizedben kialakultak az újjáépülő intézményrendszer körvonalai. Amíg 1990-ben még országosan csupán egyetlen református gimnázium működhetett, szűk másfél évtized alatt gyökeresen megváltozott a helyzet. Újrainduló és újonnan alapított, visszacapott és alulról építkező általános és középiskolák kezdték el munkájukat. Szinte nem volt az országnak olyan csücske, amely ne esett volna valamelyik református iskola vonzáskörzetébe”. (Korsós 2003) Azóta ismét eltelt egy évtized, és tovább bővült a református közoktatás intézményrendszere. A növekedésnek azonban megvannak az ésszerű határai. Számos, főleg kistelepüléseken élő család számára kizárólag az internátusok kínálják a középfokú egyházi oktatásban való részvétel lehetőségét. Minél nagyobb egy iskola beiskolázási körzete, annál nagyobb szerepet kap nevelő munkájában az internátus. A bentlakás lehetősége elsősorban a dunántúli szórványreformátusság számára döntő jelentőségű.

A református internátusokban folyó nevelőmunka helyzetéről, nehézségeiről és eredményeiről nemhogy a világi, de még az egyházi sajtóban is alig-alig lehet olvasni. Ez a tény akaratlanul is azt a képet erősíti, hogy az internátusi nevelés területén nincsenek megválaszolandó kérdések. A stratégia tisztázott, a feladatok egyértelműek, mivel a diákothton az iskolai nevelés kiegészítő terepe, ahol az egymást követő tanítási napokra való felkészülés és a fiatalok pihenése a két fő tevékenység. Ez a felfogás viszont teljesen szemben áll a *Kollégiumi Nevelés Országos Alapprogramjában* megfogalmazott alapelvvel, mely szerint „a kollégium a közoktatási rendszer szakmailag önálló intézménye”.

De valóban az-e, és annak is tekintik-e vezetői, munkatársai? Vagy semmi túlzás nincsen abban a nem egyházi közegben megfogalmazott véleményben, mely szerint „a kollégium kezdettől fogva az iskolának alárendelt intézmény volt, amely mindig gátja volt a szakmai önállósodásának”? (Vopeliczky) Hogyan

gondolkodnak saját szerepükről, feladatukról az internátusok nevelői, vezetői? Hogyan definiálja saját helyzetét a diákokthoz?

A pedagógiai szakirodalomban meg nem kérdőjelezett alaptétel, hogy az egyházi iskolákhoz kapcsolódó kollégiumi nevelés hatékonyabb, mint a világi társaké. Az ugyanis nagymértékben elősegíti, hogy „a tanulók a nap huszonnégy órájában normabiztonságot nyújtó közegben mozogjanak, és egységes odafigyelésben részesüljenek, emellett azért is jelentősek, mert a kapcsolatteremtés, barátszerzés terepei”. (Pusztai 2009) Korábbi internátuslakókkal beszélgetve, sokkal differenciáltabb kép bontakozik ki. Az életre szóló elköteleződést segítő példamutató nevelők hiteles élete, a hívő barátok segítő szerepe ugyanúgy megjelenik ezekben a beszámolóknak, mint az értelmetlen vakfegyelmet követelő, a diákok megváltozott élethelyzetére teljesen süket, ezért riasztó, sokkal inkább taszító, mint vonzó intézmény képe. Az is előfordul, hogy a „hagyományörzés” leple alatt durva és megalázó „beavatási rítusok” jelölik ki a bentlakó diák helyét a hierarchiában.

A 2013/14-es tanévben Magyarországon Pápától Sárospatakig, Csurgótól Nagyecsedig összesen 23 középfokú református oktatási intézményhez kapcsolódott internátus. Ezekben a diákokthoztaláljuk a 9–13. évfolyamon nappali tagozatra járó református középiskolások közel 20 %-át, mintegy 1700 főt. Az internátusok lakóinak túlnyomó többsége középiskolás, országsszerte mintegy ötven általános iskolás korú, református iskolában tanuló gyermek tölti internátusban hétköznapjait. Az ország különböző területein részben hasonló, részben egészen másfajta kérdésekkel, próbatételekkel kell szembenéznük ezeknek az intézményeknek. A debreceni kivételével valamennyi iskola, amelyhez internátus kapcsolódik, 1990 után indult, vagy indult újra. A „táblacserés” helyzetből egészen másfajta nehézségek következtek, mint a történelmi előzmények nélkül teljesen az alapokról elinduló és lassan, évről-évre építkező intézményekben. Ami közös volt: a kitaposott ösvény és a történelmi tapasztalatok hiánya.

Debrecen helyzete ebben az összefüggésben speciális. A folytonosságából következő mintaadó szerepe kezdetben megkérdőjelezhetetlen volt, ám hamar kiderült, hogy a debreceni gyakorlat nem ültethető át automatikusan olyan közegbe, ahol az átvett hagyományokat nem legitimálta a folyamatosság. A jelentős különbségek ellenére a lényegi azonosság a közös küldetésből és az azonos identitásból fakad. A szervezetenileg önálló internátus (Kecskemét) másfajta lehetőségeket kínál, mint a többcélú intézmény keretein belül külön

szakmai feladatokat ellátó intézményegység (Debreceni Református Kollégium Internátusa, Lévay József Református Gimnázium Internátusa). Ha a többcélú intézmény különböző szinteken lát el köznevelési feladatot (Baár-Madas), még kérdésesebb az internátus helyzete az intézményen belül.

A legfontosabb kérdés, amely meghatározza internátusaink s egyben egész intézményhálózatunk eredményességét az, hogy „mennyire vonzóak és nyitottak egyházi közösségeink, illetve van-e akolmelegük, valóban közösségek-e”. (Korsós 2003) Annál fontosabb a befogadó és elfogadó közösség élménye, tapasztalata a fiatalok számára, minél kevésbé találják meg egyébként környezetükben. A személyes pozitív tapasztalatok árnyalhatják, alakíthatják a tizenévesek gyakran torz, sablonokra, előítéletekre épülő egyházképét.

De vannak-e tömegesen ilyen személyes pozitív tapasztalatok? Hogyan valósul meg a gyakorlatban, amit oly szépen fogalmaz meg a sárospataki internátus ismertetője. „Az internátusi évek alatt tanulóink megtapasztalhatják, hogy a tekintélynek vannak határai, de a szeretetnek nincsenek. A Jézustól tanult szeretet biztosítja közösségünk számára a belső függetlenséget, emberi méltóságot, a szolgálatot.”

Világi felmérések lehangoló képet festenek a tizenévesek egyházhoz való viszonyáról, a fiatalokat jellemző szekularizált világképről. „Sokan nagymértékű szembenállással közelítenek e témához, mivel egyértelműen deklarálják, hogy nem vallásosak, és nem tartoznak semmiféle egyházi közösséghez, nem jellemző rájuk a vallásgyakorlás sem”. (Kovács-Pikó 2009) Egy 2008-ban végzett felmérés eredményei szerint a megkérdezettek 86 %-a legfeljebb évente 1-2 alkalommal jár templomba, míg a gyakran, illetve rendszeresen választ adók száma összesítve sem érik el az 5%-ot. Vagyis a középiskolás korosztály életében a hit, az egyházhoz, gyülekezethez tartozás nem lényeges tényező. E közben a vonatkozó kutatások arról számolnak be, hogy a serdülők szubjektív jóllétéhez nagymértékben hozzájárul az a tapasztalat, hogy igazságosan működik a világ, amelyben élnek. A stabil, kiszámítható, igazságos világba vetett hit alapvetően fontos a mentális egészség szempontjából. (Sallay 2005)

Mennyiben segítik az egyházi internátusokban szerzett tapasztalatok a világban való könnyebb tájékozódást? A diákok mennyire tudnak, akarnak azonosulni az itt tapasztalt értékrenddel? Mennyire tartják igazságosnak a kollégium szabályait? A világi intézményekhez viszonyítva jobban, vagy kevésbé szeretnek itt lakni? – Ilyen és hasonló kérdésekre kerestünk választ egy kérdőíves felmérés segítségével.

2014 tavaszán hét református középiskolai diákotthon 764 tanulójának válaszait 4 állami fenntartású kollégium 191 diákjának véleményével hasonlítottuk össze. Összesen tehát 955 kérdőívet dolgoztunk fel. A vizsgálat azért figyelemre méltó, mert 1990 óta nem született még hasonló felmérés.

Hipotézisek

1. *A hittel, egyházzal, vallással kapcsolatos kérdések egyházi intézményekben sokkal gyakoribb témái a nevelőkkel és egymással folytatott beszélgetéseknek, mint a „világnézetileg semleges” állami fenntartású kollégiumokban.*
2. *Az egyházi internátus értékrendje sokkal egységesebb, egyértelműen definiálható, a nevelők elvárásai között kisebb a különbség az egyházi intézményekben, mint a nem egyháziakban.*
3. *Akik kevesebb, mint egy éve kollégisták (vagyis első évüket töltik a kollégiumban), kevésbé tartják erősnek a társaikhoz fűződő személyes kapcsolatokat és kevésbé tartják igazságosnak a kollégium szabályait.*
4. *Önmagában az egyházi fenntartás még nem jelenti az eredményes keresztyén nevelés megvalósulását. Az egyes internátusok lakóinak véleményében jelentős különbségek lehetnek.*
5. *Akiknek nincsen testvérük, azok nehezebben alkalmazkodnak az otthonitól eltérő szabályokhoz, kevésbé érzik jól magukat, nehezebben építenek kapcsolatokat a kortársak között.*

A felmérés eredményei

A vizsgálat az ország egészére kiterjedt Csurgótól Sáropatakig. Összesen 11 kollégium diákjainak válasza alapján vontuk le következtetéseinket. Az első hipotézis egyértelműen igazolódott. Mind a nevelőkkel, mind pedig a kortársakkal való beszélgetésekben lényegesen gyakrabban jelenik meg témaként a hit, mint az állami kollégiumokban. Azért fontos ez az eredmény, mert azt mutatja, hogy a hitéleti alkalmak (áhítatok, istentiszteletek, hittan órák) anyaga nem elvont, személytelen ismeret csupán számukra, hanem az egyházban látott minták és példák élénken foglalkoztatják a diákokat. Beszédtéma közöttük, amit az iskolában hallanak, tapasztalnak. A felmérésben szereplő kijelentések

kel való egyetértés mértékében komoly eltérés látható az egyházi és világi intézmények között (0,73, illetve 0,62). Ez a négyes skálán (ahol az 1 jelenti az *egyáltalán nem értek egyet* lehetőséget) jelentős különbséget mutat. Az nem meglepő, hogy az egymás közti kötetlenebb beszélgetésekben szignifikánsan gyakrabban megjelennek a hitkérdések, mint a nevelőkkel folytatottakban.

*Világnézeti (vallási) kérdésekről való beszélgetések gyakorisága
(átlagértékek) N=956*

fenntartó	„Nevelőimmal szoktunk világnézeti (vallási) kérdésekről is beszélgetni.”	„A kollégista társimmal szoktunk világnézeti (vallási) kérdésekről is beszélgetni.”	ANOVA
egyházi	2,51	2,79	***
állami	1,78	2,17	***

Az egyházi és nem egyházi fenntartású kollégiumok átlagértékeinek összehasonlítása

A nevelőkhöz fűződő viszony szerint

A nevelőkkel való kapcsolat területén jelentős különbségek nem mutathatók ki annak alapján, hogy ki a fenntartó. Némileg következetesebbnek látják nevelőiket az egyházi diákok, de kevésbé megértőnek a problémáik iránt. Bár inkább értenek egyet azzal, hogy van olyan nevelő, akivel személyes témákról is tudnak beszélni, azonban kevésbé látják egységesnek a nevelők elvárásait. Ez adódhat abból is, hogy a nevelők közül sem mindenki azonosul a református értékrenddel és életszemlélettel, (Bacsikai 2008) így az íratlan szabályok területén valóban jelentős különbségek lehetnek az elvárások tekintetében.

A táblázatokban felsorolt állításokat 1–4 közötti skálán osztályozták a kollégisták, ahol az 1 jelentette az *egyáltalán nem értek egyet* lehetőséget, 4 pedig a *teljes mértékben egyetérték* választ.

A nevelői munka értékelése intézménytípusonként (átlagértékek) N=956

fenntartó	A nevelők következetesen betartatják a szabályokat	Minden kollégiumi nevelő ugyanolyan elvárásokat képvisel	Van olyan nevelőm, akivel személyes témákról is tudok beszélgetni	A nevelők megértik a diákok problémáit	Nevelőimmel szoktunk világnézeti (vallási) kérdésekről is beszélgetni.
egyházi	3,07	2,10	2,86	2,60	2,51
állami	2,93	2,19	2,74	2,66	1,78

Talán az egyik legizgalmasabb – és a keresztyén nevelés eredményességét leginkább meghatározó – kérdés, hogy mennyire tudnak azonosulni a kollégiumban preferált értékekkel, mintákkal a diákok. Mennyire tartják igazságosnak a kollégiumi szabályokat, és mennyire fogadják el azokat? A következő táblázatok ezt mutatják meg.

*Az intézmény egészéhez való viszonyulás alapján**A diákok viszonyulása az intézményi környezethez (átlagértékek) N=956*

fenntartó	A kollégiumi szabályai igazságosak	Vannak olyan diákhagyományok a kollégiumban, amelyek bántóak	Elfogadom és követendőnek tartom a kollégium értékrendjét	Kollégiumi nevelőim s családom elvárásai velem szemben ugyanazok	Otthon többet várnak el tőlem, mint a kollégiumban
egyházi	2,39	1,82	2,77	2,41	2,41
állami	2,54	1,60	2,81	2,42	2,41

Az eredmények elgondolkodtatóak. Kis különbséggel, de az állami kollégiumok világát tartják igazságosabbnak, értékrendjét elfogadhatóbbnak, követendőbbnek. Ebben az eredményben szerepet játszhat az a tény, hogy a református iskolák diákjainak csak mintegy harmada jön egyházas otthoni közegből, (Pusztai 2004) így a szekuláris külső környezet jelentősen befolyásolhatja az intézményi normák elfogadását, illetve elutasítását.

*A kollégiumon belüli kortárs csoporthoz való kötődés mértéke szerint**A diákok kötődése a kollégiumon belüli kortárs csoporthoz (átlagértékek) N=956*

fenntartó	Jól érzem magam a kollégiumban	A legjobb barátaim a kollégiumban laknak	Úgy gondolom, hogy társaim elfogadnak, kedvelnek a kollégiumban	Ha majd középiskolás lesz a gyermekem, szeretném, ha ő is kollégista lenne	A kollégista társaimmal szoktunk világnézeti (vallási) kérdésekről is beszélgetni
egyházi	3,03	3,05	3,27	2,83	2,79
állami	3,13	3,03	3,25	2,63	2,17

A kortársakhoz való viszonyulás, a barátságok, elfogadottság érzésének értékei nagyjából együtt mozognak. Jelentős különbség csak a korábban tárgyalt vallási kérdések beszélgetésekben való megjelenésének gyakorisága között mutatható ki. Érdekes, hogy bár az egyházi kollégiumokban kevésbé érzik jól magukat, szabályait kevésbé tartják igazságosnak, inkább gondolják úgy, hogy vannak bántó diákhagyományok, ennek ellenére mégis többen szeretnék, hogy gyerekük majd szintén kollégista legyen.

Tehát miközben elismerik az intézmény céljainak, követelményeinek jogosságát, nagyon érzékenyek a hétköznapi tapasztaltnál vélt igazságtalanságokra. Kamaszkori lázadásuk egyik fő iránya az internátus rendje, megkövetelt fegyelme. Mégis jelentős elismerés, hogy gyermekeiket szívesebben adnák kollégiumba, mint az állami intézmények válaszadói.

Összességében azonban az előzetes feltételezésünkkel szemben a diákok nem látják úgy, hogy a református internátus egységesebb normákat képvisel. Ebből következően azt sem gondolják, hogy a nevelőtestület elvárásai kiszámíthatóbbak, és a nevelők elvárásai között kisebb a különbség, mint a világnézeti heterogénabb állami fenntartású kollégiumokban.

A harmadik hipotézis a kollégiumban eltöltött idő és a kortárs kapcsolatok mélységének összefüggéseire vonatkozik. A középiskolás évek első szakaszában vitathatatlanul a beilleszkedés a legnagyobb feladat. Ez hatványozottan igaz a kollégiumra, hiszen nem könnyű korábban ismeretlen szabályok szerint élni egy teljesen új, idegen közegben.

Nem egyházi fenntartású kollégiumok eredményei

Bántónak ítélt diákhagyományok a kollégiumban töltött idő alapján

*Vannak olyan diákhagyományok, amelyek bántóak
(átlagértékek) N=169*

Mióta vagy kollégista?	átlag
Kevesebb mint egy éve	1,60
Egy-két éve	1,67
Több mint két éve	1,51

Úgy látszik, minél több időt töltenek a diákok a kollégiumban, annál kevésbé gondolják úgy, hogy vannak bántó diákhagyományok. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a bántónak ítélt szokások, hagyományok főleg az első évben, a beavatáshoz kapcsolódva fordulnak elő. Ugyanaz a cselekmény, amely elsőként bántónak, megalázóan tűnhet, két-három évvel később felsőévesként már csak játéknak, humoros szokásnak minősül.

Kollégiumi barátságok a kollégiumban töltött idő összefüggésében

*A legjobb barátaim a kollégiumban laknak
(átlagértékek) N=169*

Mióta vagy kollégista?	átlag
Kevesebb mint egy éve	3,20
Egy-két éve	2,92
Több mint két éve	2,98

Mind a három csoportban viszonylag magas értékeket kapott ez az állítás, de leginkább azok értettek egyet vele, akik első évüket töltik a kollégium falai között. A kezdeti nehézségek közös átélése, a sorsközösség jelentős összekovácsoló erő lehet. Ugyanez magyarázhatja a következő táblázat értékeit is.

*Társas elfogadottság érzése a kollégiumban töltött idő összefüggésében
(átlagértékek) N=169*

Mióta vagy kollégista?	átlag
Kevesebb, mint egy éve	3,28
Egy-két éve	3,26
Több mint két éve	3,25

Bár az évek számának növekedésével egyre több a lehetőség, alkalom barátságok kialakítására, mégsem érzik úgy a diákok, hogy társaik megértőbbek, elfogadóbbak lennének velük. Az idő előre haladásával szinte egyáltalán nem változik az elfogadás mértéke. Egyik különbség sem szignifikáns.

**Kollégiumban töltött idő és kortárs kapcsolatok alakulása
református internátusokban**

*Vannak olyan diákhatyományok, amelyek bántóak
Kevesebb, mint egy éve kollégisták válaszai (átlagérték) N=191*

Intézmények	átlag
R1	2,19
R2	1,60
R3	2,25
R4	1,60
R5	2,16
R6	2,29
R7	1,96
R3b	1,36
<i>összesítve</i>	1,96

Jelentős intézményi különbségek mellett összességében az egyházi internátusok lakói minden korosztályban inkább értettek egyet azzal, hogy bántó diákhatyományok is vannak intézményükben. Másrészt ez a vélemény azt is jelenti, hogy vannak nemzedékről nemzedékre öröklődő hatyományok, íratlan szabályok a kollégiumban. Függetlenül attól, hogy adott pillanatban hogyan értékelik a fiatalok, ezeknek a hatyományoknak jelentős közösségi identitást erősítő szerepük van.

Vannak olyan diák hagyományok, amelyek bántóak – több mint két éve kollégisták (átlagérték) N=379

Intézmények	átlag
R1	1,60
R2	1,44
R3	1,14
R4	1,47
R5	1,91
R6	1,81
R7	2,34
R3b	1,50
összesítve	1,75

A következő táblázat azt mutatja, mekkora különbségek vannak az egyes református internátusok között az intézményi klíma területén. Az utolsó sorban a legkisebb és legnagyobb intézményi értékek közötti különbséget jelöltük.

A nevelőkhöz fűződő viszony szerint egyházi kollégiumokban

A nevelői munka értékelése intézményenként (átlagértékek) N=764

Intézmények	A nevelők következetesen betartatják a szabályokat	Minden kollégiumi nevelő ugyanolyan elvárásokat képvisel	Van olyan nevelőm, akivel személyes témákról is tudok beszélgetni	A nevelők megértik a diákok problémáit	Nevelőimmel szoktunk világnézeti (vallási) kérdésekről is beszélgetni.
R1	3,11	1,98	2,88	2,67	2,71
R2	3,18	2,16	2,75	2,67	2,34
R3	2,61	1,92	2,69	3,15	3,00
R4	3,55	3,13	3,48	3,41	2,35
R5	2,59	2,06	2,91	2,54	2,42
R6	2,98	2,01	2,63	2,32	2,31
R7	3,08	2,30	2,86	2,90	2,68
átlag	3,08	2,22	2,89	2,81	2,54
különbség	0,96	1,21	0,85	1,09	0,69

A hatalmas eltérések azt mutatják, hogy az egyes internátusok megítélésében jelentős különbség van a diákok között. Ha azonban az egyik internátus következetesen és kiugróan magas értékeitől eltekintենek, akkor már nem lenne akkora a különbség a kapott értékek között. A másik hat kollégium értékei közelebb vannak egymáshoz. Nagyjából ugyanez a helyzet a további két táblázatnál is, ahol szintén az egyes intézmények átlagainak különbségét vizsgáltuk.

*Az intézmény egészéhez való viszonyulás intézményenként
(átlagértékek) N=764*

Intézmények	A kollégium szabályi igazságosak	Vannak olyan diákhagyományok a kollégiumban, amelyek bántóak	Elfogadom és követendőnek tartom a kollégium értékrendjét	A kollégium nevelei és családom elvárásai velem szemben ugyanazok	Otthon többet várnak el tőlem, mint a kollégiumban
R1	2,39	1,79	2,79	2,50	2,44
R2	2,44	1,48	2,82	2,36	2,12
R3	2,30	1,61	2,92	2,38	2,50
R4	2,03	1,37	3,51	3,10	2,82
R5	2,59	1,98	2,73	2,44	2,61
R6	2,00	1,97	2,56	2,26	2,27
R7	2,94	1,97	3,15	2,38	2,52
<i>Átlag</i>	2,38	1,74	2,93	2,49	2,47
különbség	0,94	0,61	0,95	0,84	0,45

Az iménti és a következő oldalon látható (*A kollégiumon belüli kortárs csoporthoz való kötődés mértéke*) táblázatok igazolják azt a hipotézist, mely szerint az egyházi fenntartás önmagában még nem garantálja az eredményes keresztyén nevelést. Bebizonyosodott, hogy jelentős eltérések vannak az egyes intézmények diákok által való megítélésében. – A különbségek okainak vizsgálata egy újabb kutatás feladata lehet.

*A kollégiumon belüli kortárs csoporthoz való kötődés mértéke
(átlagértékek) N=764t*

Intézmények	Jól érzem magam a kollégiumban	A legjobb barátaim a kollégiumban laknak	Úgy gondolom, hogy társaim elfogadnak, kedvelnek a kollégiumban	Ha majd középiskolás lesz a gyerekem, szeretném, ha ő is kollégista lenne	A kollégista társaimmal szoktunk világnézeti (vallási) kérdésekről is beszélgetni
R1	3,06	2,83	3,28	2,76	2,63
R2	2,84	3,03	3,23	2,42	2,33
R3	3,92	3,15	3,30	2,84	2,15
R4	3,44	3,20	3,17	3,17	2,89
R5	3,23	3,27	3,30	3,16	3,03
R6	2,78	3,18	3,32	2,79	2,94
R7	3,21	2,95	3,13	3,09	2,76
<i>Átlag</i>	3,29	3,09	3,25	2,89	2,68
különbség	0,68	0,44	0,19	0,74	0,88

Befejezéséppen érdekes lehet megvizsgálni a református intézményekben kapott eredményeket a testvérek számával összefüggésben is.

*Testvérek száma és az internátushoz való viszony összefüggései
egyházi intézményekben (átlagértékek) N=758*

Hány testvére van?	Jól érzem magam a kollégiumban	A kollégium szabályai igazságosak	Úgy gondolom, hogy társaim elfogadnak, kedvelnek	Vannak olyan diák-hagyományok a kollégiumban, amelyek bántóak
nincs testvérem	3,04	2,50	3,14	1,78
egy testvér	2,98	2,35	3,27	1,85
kettő vagy több	3,08	2,39	3,29	1,81
<i>átlag</i>	3,03	2,38	3,27	1,82

Hány testvére van?	Ha majd középiskolás lesz a gyerekem, szeretném, ha ő is kollégista lenne	Elfogadom és követendőnek tartom a kollégium értékrendjét	A legjobb barátaim a kollégiumban laknak	A nevelők következetesen betartatják a szabályokat
nincs testvérem	2,87	2,91	3,01	3,18
egy testvér	2,78	2,72	3,10	3,00
kettő vagy több	2,87	2,79	3,01	3,11
átlag	2,83	2,77	3,05	3,07

A kollégiumi élet szabályaihoz való viszonyulás a testvérek száma között nem mutatható ki szignifikáns kapcsolatot. A testvérek száma nem befolyásolja jelentős mértékben, hogy ki mennyire érzi magát komfortosan az internátus írott és íratlan szabályokkal teli világában.

Összegzés

Iskolatörténeti monográfiákban általában kevés szó esik az internátusokról – ha mégis, akkor legtöbbször röviden, csak az alapvető statisztikai adatokra szorítkozva. Azt ismertetik, hogy mikortól, hány fővel, milyen környezetben működtek ezek az intézmények.

A református internátusi nevelés témakörében Magyarországon korábban nem született különböző intézményeket összehasonlító, országos felmérésre alapozott áttekintés. Nem volt tehát olyan korábbi adatbázis, amellyel össze lehetne hasonlítani a mostani vizsgálat eredményeit. A kérdéssor elkészítése, a kollégium életét meghatározó fontos területek feltérképezése, az értékelés szempontjainak megtervezése egyaránt úttörő feladat volt.

Figyelemre méltó eredmény, hogy milyen nagyok a különbségek az egyes intézmények diákok általi megítélésében (4. hipotézis). Nyilvánvalóvá vált, hogy az intézményi klíma alakulását nem határozza meg automatikusan a fenntartó kiléte, annak alakulása több tényező összességéből adódik össze. Az intézmény íratlan és írott szabályai, a vezetés diákokhoz való viszonya, a szervezeti kultúra, a keresztyén értékek következetes képviselése a mindennapokban ugyanúgy része, mint a deklarált célok és értékek, az intézmény által támogatott hivatalos szerepelvárások teljesülése.

Meghatározó a keresztyén nevelés hitelességének és eredményességének kérdésében, hogy sikerül-e olyan felkészült és hiteles nevelőket találni, akik megjelenítik az intézmény által deklarált célokat és értékeket. A vizsgálat azt mutatja, hogy az egyes internátusok között nagy különbségek vannak ezen a területen.

A vizsgálat segített feltárni azt is, hogy mely területek igényelnek további kutatásokat. Érdekes volt látni, hogy az előzetes feltételezésekkel szemben a testvérek száma nem jelentős tényező a kollégiumhoz való viszonyulásban (5. hipotézis). A beilleszkedés időszaka – az első hónapok – minden kollégista számára kritikus. Ha a befogadó szeretet gesztusai helyett hagyománynak álcázott, néhol durva és megalázó beavatási rítusokon kell átesniük, akkor még inkább.

Jelentős a különbség az egyes intézmények között abban a tekintetben, hogy a diákok mennyire tartják igazságosnak a kollégium szabályait, illetve mennyire fogadják el és tartják követendőnek az itt preferált értékrendet (3. hipotézis). Abban is nagyok a különbségek, hogy a kollégisták mennyire tapasztalnak bántó diákhagyományokat az internátusban. A napvilágra került problémák kezelése, az evangéliumi mérték képviselete az internátus vezetésének és nevelőtestületének elsődleges, meghatározó feladata.

A felmérés meggyőzően bizonyította, hogy a diákok egymás közötti és a nevelőikkel folytatott kötetlen beszélgetéseiben is jelentősen gyakrabban jelenik meg témaként a hit, a vallás az egyházi kollégiumokban (1. hipotézis). A kérdőív nem tért ki arra, hogy ezek a beszélgetések általában erősítik, vagy éppen megkérdőjelezzik a deklarált nevelési célokat. Ha az internátusi nevelő szerepe csupán a napirend betartatására vonatkozik, és megközelíthetetlen hivatalnokként egyfolytában csak követelményeket, kívánalmakat fogalmaz meg, akkor ellenpéldája lesz mindannak, amit az intézmény önmagáról hirdet. Ha azonban tanítványai olyan felnőttest látják meg benne, akinek fontos az, hogy mi történik velük, akihez lehet fordulni személyes és hitbeli kérdésekkel is, aki megérti diákjai nehézségeit, problémáit, akkor olyan mintát ad, amely hatása nem múlik el a ballagással.

Az országos átlagot tekintve nem megértőbbek a református internátusok nevelői az állami intézményekben dolgozó kollégáiknál. Nem igazolódott az a feltételezés, hogy a diákok számára egyértelműen érzékelhető a református internátusok egységes értékrendje, de az sem, hogy itt a nevelői elvárások egységesebbek lennének (2. hipotézis). Miközben a kollégiumi (internátusi)

nevelés perifériaként kezelt terület a gyakorlatban, és a kollégiumot sokan napjainkban is csupán az iskola meghosszabbított kezének tartják, a keresztyén nevelés hitelességének megítélése sokszor mégis itt dől el.

A felmérés sok kérdésre adott választ, még többet hagyott nyitva. A vizsgálat folytatásának lehetséges irányai közül az látszik legizgalmasabbnak, hogy a magyarországi eredményekhez hogyan viszonyulnak a kárpát-medencei magyar református egyháztestekben adott válaszok. Mennyiben különböznek a diákok véleményei az internátus megítéléséről Kárpátalján, Erdélyben és a Partiumban vagy éppen a Felvidéken.

IRODALOM

- BACSKAI Katinka (2008): Református iskolák tanárai. *Magyar Pedagógia* 108. évf./4., 359–378
- BENEDEK István (1997): *Kollégiumi neveléstan* OKI, Bp.
- BOROS Ágnes (2013): *Beilleszkedés a kollégiumba* (tanárképesítő dolgozat). DRHE Gyakorlati Teológiai Tanszék (kézirat), Debrecen
- BOROS Ágnes (2013): *A hatékony nevelő – nevelés a református kollégiumokban* (szakdolgozat). DRHE Gyakorlati Teológiai Tanszék (kézirat), Debrecen
- FARKAS Gyöngyi (2014): *Kollégiumi rítusok* (tanárképesítő dolgozat). DRHE Gyakorlati Teológiai Tanszék (kézirat), Debrecen
- KARDOS Kata (2007): *Középiskolás hallgatók egy felekezeti fenntartású kollégiumban* (szakdolgozat). DE Neveléstudományok Intézete (kézirat). Debrecen
- KORSÓS Bálint (2003): Hová lesznek a református gimnáziumokban végzett diákok? *Téma* 2003/1-2., 44–48.
- KOVÁCS Eszter – PIKÓ Bettina (2009): Vallásosság a mai magyar középiskolások körében. *Társadalomkutatás* 2009/1., 27–48.
- LÁSZLÓ Hedvig (2014): *Z generáció a kollégiumban*. Tanárképesítő dolgozat – DRHE Gyakorlati Teológiai Tanszék, 2014. (kézirat), Debrecen
- PUSZTAI Gabriella (2004): *Iskola és Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Gondolat, Bp.
- PUSZTAI Gabriella (2009): *Társadalmi tőke és az iskola*. Új Mandátum, Bp.
- ROSTA Gergely (2013): *Hit és vallásgyakorlat*. In: SZÉKELY Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012.*, 316–330. Új nemzedék, Bp.
- SALLAY Hedvig (2005): A serdülők szubjektív jólléte: a családban és a baráti kapcsolatban észlelt igazságosság és az igazságos világba vetett hit szerepe. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 2005/4., 295–315
- VOPELICZKY György: *Nevelőtanárr? Kollégiumpedagógus?*
<http://www.fovpi.hu/data/cms40788/kollpednevtan.pdf> (2014. 01.16.)

*Hatvani István professzor tanítványai körében
(Toroczkai Oswald üvegmozaikja, 1938)
Fotó: Barcza János*

Ismét legyen rögeszme az eszme: ép testben ép lélek

Egyházi középiskolai testnevelő tanárok a mindennapos testnevelés megvalósíthatóságáról, valós előnyeiről és hátrányairól

A mozgás fiziológiás előnyei

A magyar lakosság 69 százaléka sohasem sportol, ugyanennyien soha nem látogatnak el sportmérkőzésre. Ez az adat már önmagában is alátámasztja, hogy változásokra van szükség. Főleg, ha még mellé sorakoztatjuk a helytelen táplálkozást, a stresszt és a környezeti ártalmakat.

De mit jelentene pontosan egészségesen élni? „Az egészség olyan állapot, amelyet az anatómiai integritás, a teljesítményre való képesség, a személyes értékek, a családi, munka- és közösségi szerep, a fizikai, biológiai és társadalmi stresszel való megküzdés képessége, a jólét érzése, a betegség és a korai halál rizikóitól való mentesség jellemez”. (Tringer 2002) Ki büszkélkedhet e definíció alapján azzal, hogy egészséges?

A tanulók harmonikus személyiségfejlődéséhez nem nélkülözhetjük sem a test, sem az elme trenírozását. Az egyoldalú (csak szellemi) terhelés diszharmoniót okoz a fejlődésükben. A gyermekek az iskolai szellemi terhelések közepette egyre kevesebb időt töltenek önfelelt játékkal, mozgással. Ügyelni kell – ezt hazai és külföldi tanulmányok egyaránt alátámasztották már – a tanulás és pihenőidő, illetve a fizikai és szellemi terhelés ritmikus váltakozására a nap folyamán. A túlzott szellemi terhelés idegi kimerülést okoz, s ennek hatásai felnőttkorban is észlelhetők. (Veszprémi 1967)

Szinkront kell teremteni az oktatásban, és ez a jelentős életmódváltás az általános iskolai padban indítható el. A mindennapos testnevelés heti plusz két testnevelésórája, amolyan kedvébresztő, motiváló jellegű. Célja a szemléletváltás, amely a sportági ismeretektől a mindennapi élet mozgáslehetőségeiig (kerékpárral, rollerrel, gördeszkával iskolába járni) terjed. Törekvés, hogy a mozgás ismét örömforrás legyen, hogy a mozgáskészségek ne amortizálódjanak,

súlyos szorongást okozva ezzel az egyénnek, hogy a régi eszme ismét rögeszme legyen: ép testben, ép lélek.

A test edzettsége nemcsak az izmok, a keringés, a légzés miatt fontos, hanem az immunerősítés miatt is. Mozgáshiánnyal magyarázható betegségekben közel annyian halnak meg évente, mint a dohányzás szövődményei miatt. A rendszeres testmozgás fokozza a vitálkapacitást, csökkenti a szívizomzat oxigénigényét, a vérzsírszintet, a vérnyomást, az izommunka csökkenti a vércukorszintet (így előnyös cukorbetegeknek), segít megőrizni a testsúlyt.

A mozgás szociális, emocionális és mentális előnyei

Újabb kutatások szerint (Kovács 2012; 2013) a sportolóknak a jobb fizikumuk mellett szociális, emocionális és mentális előnyük is származik abból, hogy egy csoport tagjává válnak. Ők fontosabbnak tartják az igaz barátságot, a kreativitást, az érdekes életet és a szabadságot nem sportoló társaiknál. Jövőképeket illetően jóval optimistábbak, önbizalmuk stabilabb; így akár magasabb pozíciókra is mernek vállalkozni karrierjük során.

A sport olyan szintű védőfaktorként szerepelhet az egyén életében, mint a társas támogatás, a vallás vagy a társadalmi tőke. Kedvező hatásai nemcsak az egyén, hanem akár közösségi, társadalmi tekintetben is tapasztalhatók. Azonban amennyire védőfaktor lehet még az általános, esetleg a középiskolában; úgy az egyetemi szinten már rizikó-faktorként értékelhető; ugyanis a társasági lét, a közösség nagyobb lehetőséget teremt az olyan káros addikciókra, mint a dohányzás, az alkohol- és drogfogyasztás. Sportolóközösség tagjaként ugyanis több informális, kisebb baráti közösségi kapcsolata alakulhat ki az egyénnek, akikkel szívesen tölti szabadidejét is. Éppen ezért nem tekinthető egyértelműen védőfaktornak a sport. (Kovács 2013)

Ha a sportolás életvitelszerűen beépül az egyén életébe, döntő hatással lehet az értékrendjére is, lehetőséget nyújt az értékek, normák és jelképek elsajátítására. A sportoló a sport által konfliktuskezelési technikákat, kooperatív eljárásokat tanul, fejlődnek a szociális kompetenciái, jobban elfogadja a hierarchiát, konstruktívan együttműködő lesz, létét meghatározza a csoportkohézió. Könnyebben köt barátságokat, nyitottabb a világra, érzelmileg stabilabb. Az edzések felkészítik a valós életre: a szabályok tiszteletben tartására, a fair playre. A sport által könnyebben elsajátíthatók a fizikai, erkölcsi és kulturális alapelvek.

Persze több erkölcsi dilemmát is felvet a szabálykövetés a sportoló életében – itt emelhető ki a testnevelő (vagy az edző) pedagógiai munkája: hogyan terelgeti tanítványát. Ezek a viselkedési formák a tanítvány későbbi életében is felszínre kerül(het)nek, ezért is fontos, hogyan reagál a különböző helyzetekben, mire tanítja tanára. (Kovács 2012)

Az élsport (és nem a tömegsport) jótékony hatása megmutatkozik a tanuló jegyeiben, illetve felvételi teljesítményében is, ez többek között annak köszönhető, hogy a sport hatására a belső indíttatású kontroll növekszik a sportolóban. Ez meglepő, hiszen bár kevesebb ideje van a tanulásra, mégis ambiciózusabb, és hatékonyabb – a leterheltsége miatt – az időkihasználása, nagyobb figyelmet kap a környezetétől. Magabiztossága révén jobb kapcsolatokat épít ki és ápol tanáraival. A sportolót egyfajta rangra emeli a sportja a többiek között, így elit tanulói klikk tagjává válik, s ez nagy húzóerő a továbbtanulása szempontjából. A hátrányos helyzetű gyermekek esetében így kiemelt szerepet kap a sport eme előnyei miatt, sőt szüleiket is erősebben köti az iskolához. (Pusztai 2009) Hátrányos helyzetűek kitörési lehetőségét többen a küzdősportokban látják. A tömegsportnak nincs ilyen kiemelt szerepe, bár erősíti az összetartozás-tudatot, közös élményeket és fiziológiai előnyöket kínál.

Ne várjuk el tehát gyermekeinktől, hogy egész nap „ülőmunkát végezzenek”, mint mi. Kisgyermekkorban még olyan természetesnek vesszük, hogy a gyermek saját mozgása révén ismeri ki testét, és ismerkedik a világgal. Az első osztályban még úgy tanítunk, hogy tíz-tizenöt percenként valami kis játékkal megmozgatjuk a gyerekeket, hogy elviseljék a negyvenöt perces padhoz kötöttséget. Már a régebbi kutatások szerint is (Veszprémi 1967) olyan fokú fáradtság lép föl a tíz-tizennégy évesek körében három, három és fél óra padban ülés után, mely jelentős koncentrációhiányt, munkaképesség-csökkenést okoz. Ilyenkor kellene beiktatni egy harminc perces, közepes intenzitású felszabadult mozgást, lehetőleg szabad levegőn, játékos formában, hogy további három órát (az első három óra szintjének megfelelően) tudjanak végig dolgozni. Ez lenne a leghatékonyabb módja a pszichofizikai regenerálódásnak. Végző soron erről kellene szólnia a mindennapos testnevelésnek.

Jelen cikkünk egy előkutatás eredménye, melyben azt próbáljuk felmérni, hogyan hatott a mindennapos testnevelés a debreceni székhelyű, egyházi fenntartású középiskolai intézményekre. Mennyire tudtak felkészülni rá a gimnáziumok? Elég volt-e az átmeneti (felkészülési) idő a törvény hatályba lépéséig? Hogyan valósítják meg a mindennapos mozgást? Melyek az előnyei és hátrá-

nyai a rendszernek? Melyek a legnépszerűbb sportágak diákjaik körében? Motiváltak-e a tanulók?

Feltételeztük az interjúk felvétele előtt, hogy a növekvő óraszám nagy megterhelés a szaktanároknak és az intézményeknek egyaránt. Tudvalevő, hogy a mindennapos testnevelés bevezetése előtt helyszíni szemléket nem tartottak, tehát nem készült felmérés a program egyes iskolákban történő kivitelezhetőségéről. Természetesen az önkormányzatoknak voltak adatai mind az infrastruktúráról, mind a tanulói létszámokról, de nem feltételezhető – tekintettel az információ nagyságára –, hogy a törvényhozók ilyen részletességgel számba vettek volna mindent. A teremhiányt sem lehet egyik napról a másikra megoldani, gondban lehetnek a műemlék-jellegű vagy nagyon régi épületekben lévő iskolák, a finanszírozás tekintetében pedig az elmaradott térségek iskolái, ahol az eszközök beszerzése vagy utánpótlása jelentősebb anyagi tehernek minősül.

Célcsoportnak éppen ezért a megyeszékhelyen található egyházi középiskolákat választottuk, mert más a finanszírozási hátterük, más a pedagógiai szemléletük, nagyvárosi centralizáltságuk előnyei és hátrányai is érdekesek lehetnek, rendszabályaik több kötöttséget, extrakurrikuláris foglalkoztatásuk viszont több szabadságot és nagyobb közösségi erőt rejthet. A vallás mellett a sport társadalmi védőfaktor-többletként jelenik meg ezeknek az intézményeknek a falai között.

A korábban felsorolt sérelmek orvoslására a közelmúltban számos támogató programot indítottak el kormányzati szinten, melyek komoly segítséget nyújthatnak a közeljövőben az intézményeknek (T.E.S.I., T.E. I.S., Mindenki testnevelése).

A T.E.S.I. – *„a testnevelés új stratégiájának és a fizikai állapot új mérési rendszerének kialakítása és az önkéntes részvétel ösztönzése a komplex iskolai testmozgásprogramok szervezésében”* – kiemelt projekt. A program komplex szemléletváltást szeretne elérni azzal, hogy összefoglalja az elmúlt tizenöt esztendő jelentősebb hazai és nemzetközi kutatásait, a szakemberek javaslatokat tesznek a testnevelő-tanár-képzés, a tanítóképzés és a pedagógus-továbbképzési rendszer szakmai tartalmainak korszerűsítésére, S.W.O.T. analízissel térképezik fel a magyar iskolai testnevelést, és ezek alapján készítik el az operatív lépésekkel kapcsolatos stratégiai javaslataikat.

A *„Mindenki testnevelése”* módszertani program célja és feladata, hogy a testnevelés komplex hatásrendszerét egyaránt az egészségfejlesztés középpontjába állítsa. A tradicionális, jól működő és hatékony magyar testnevelés szak-

módszertani elemeit az új nemzeti alap- és a kerettantervi célrendszerekhez igazítsa. Korszerű alternatívák javaslatának kidolgozása a pedagógiailag és módszertanilag megkérdőjelezhető eljárások helyett.

A Magyar Diáksport Szövetség a kiemelt TÁMOP-projekt keretében dolgozta ki a *Testmozgás az Iskolában* (TE IS) programot, melynek koncepciójára és módszertani fejlesztéseire épül az annak gyakorlati megvalósítását szolgáló, szintén kiemelt TÁMOP-program. A TE IS diáksport önkéntességi szolgáltatási rendszert hoz létre – TE IS trénerek segítségével – 2014-ben az ország 148 alap- és középfokú iskolájában. Az állami fenntartású intézmények hátrányos helyzetű régiókból, kistérségekből jelentkezhetnek a programba, hogy lehetőséget kapjanak „egy alulról építkező önkéntes iskolai sport- és szabadidő-szervezést szolgáló rendszer” létrehozására.

Interjúk

(a debreceni egyházi fenntartású gimnáziumok testnevelő tanáraival)

Elő kutatásunkban a debreceni egyházi fenntartású középiskolák testnevelő-tanáraival készítettünk interjúkat.¹ Összesen öt testnevelő és egy (a mindennapos testnevelésbe bevont) történelem szakos tanár interjúját vetettük össze. A három intézményben azonos kérdéskörrel mértük fel, hogyan hatott az új program. Igyekeztünk úgy összeállítani a kérdéssort, hogy az egy még indulási nehézségekkel küzdő program felméréséhez illeszkedjék, egyelőre ugyanis a diákok fittsége, életmódváltozása még nem mérhető, illetve nem is mutatna releváns képet. Ezért a kérdések a kivitelezhetőségre, a program beindítására, előnyeire és hátrányaira vonatkoztak.

Mi indokolta azt, hogy vizsgálatunk a felekezeti iskolákra koncentrált? Az elmúlt évtizedekben megsokasodtak az egyházi fenntartású oktatási intézmények. Alapvetően a tanulói összetételükre jellemző, hogy a diákok szülei is magasabb végzettséggel rendelkeznek, kevesebb köztük a munkanélküli, és a diákok is jobb tanulmányi átlagot érnek el. Nem jellemző a veszélyeztetett vagy tanulási problémákkal küzdő tanulók nagyobb aránya sem. Több a kollégista, ez nyilván arra utal, hogy nagyobb vonzáskörzetből kerülnek ide a diá-

¹ Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, Debreceni Református Kollégium Dóczy Gimnáziuma, Szent József Gimnázium (a felmérésből a Svetits Katolikus Gimnázium kimaradt).

kok. (Imre 2005) A diákok negyede általában városi „hitvalló értelmiségi”, ötöde nagyvárosi „világias értelmiségi”, minden ötödik diák passzív kultúrvallásos, minden tizedik „weberi vállalkozó polgár”, 12 százalék körül érkeznek „talajvesztett paraszt-munkás” milióból. A számarányok régióként eltérő képet adhatnak a felsorolt családtípusok közt, de ennek megfelelően a domináns típus uralja az iskolai klímát. (Pusztai 2009)

Egy kutatás szerint (Kopp 2003–2004) a református felekezeti középiskolákat a más fenntartású középiskoláktól az olyan értékek és nevelési célok is megkülönböztetik, mint például az iskolai közösség megteremtése és az iskola közösségépítő jellegének erősítése. Az iskolák markáns különbsége az olyan alkalmak keretében is figyelemmel követhető, mint a reggeli áhítat, illetve a csendes-napok. Korántsem pedagógiai, hanem erkölcsi és eszmei nevelés terén tapasztalható meg a különbség; mely egy feltételezett konzervatív nevelési szemléletben bontakozik ki. (Kopp 2005) Egyrészt a közös vallásnak, egy közösséghez való tartozásnak is van összekovácsoló ereje, másrészt kiemelten kezelik a sportot, és sportesemények keretében maguk az egyházi intézmények is jobban összetartanak egymással. Aki nem sportol, de szurkol, ugyanúgy az események részesévé, a közösség részévé válik. (Pusztai 2009)

A mindennapos testnevelés

Korszakalkotó gondolat volt visszatérni a mindennapos testnevelés elvéhez. Hazánkban 1867 óta szerepel az iskolai oktatási rendszerben testnevelés. A mindennapos testnevelés már a századfordulón (1900-as években) megjelent, azonban térhódítására még majdnem 80 évet kellett várni, addig – szisztéma hiányában, kutatási alapok nélkül – nem tudott a program meghonosodni. A nyolcvanas években (1983) egy kutatócsoport (két orvos, egy-egy testnevelő tanár és pszichológus) alsó tagozatosok számára alakította ki azt az egymásra épülő mozgásanyagot, melyet magnókazettára rögzítettek (zenei kíséret követte az instrukciókat, és a képi megjelenítésről is gondoskodtak). Ez idő tájt a diáksportkörök nagyon népszerűek voltak, amelyek éppen a testnevelési órák kiegészítését szolgálták. A testnevelés- és sportfejlesztés aztán 1991-től indult el. (Ivanics 1993)

Az új *Köznevelési törvény* (2011. CXCV. tv., továbbiakban Kjt. 2011.) egy egészségesebb társadalom megteremtését tűzte ki céljául, így kiemelt helyen kezeli a

testnevelés és az egyéb iskolai sporttevékenységek szervezését, elrendelte az iskolákban a mindennapos testnevelést. Így már heti öt testnevelés óra kap helyet a legtöbb évfolyam órarendjében. Ebből kettő délutáni foglalkozásokon valósul meg.

A három plusz két óra megtartására való tekintettel azonban a testnevelésben is szemléletváltásra van szükség. Olyan nevelési koncepciót kell követni, melynek középpontjában a személyiségfejlesztés áll. A sport kedvező hatásai: az önfegyelem, küzdeni tudás, kitartás, önbizalom, reális önértékelés kialakulása; ezekkel is hozzájárul egy egészségesebb énkép kialakulásához, valamint a siker- és kudarcélmények könnyebb feldolgozásához. (Pál et al. 2005)

Az új szakmai iránymutatások sokkal több játékos mozgásformát és kreatív mozgástanulást követelnek meg. Ezek az órák hatékonyabban növelik az önbi-zalmat és motiválnak, köszönhetően a foglalkozások személyre szabottságá-nak. Ki miben ügyes, abban leli kedvét. Amiben ügyes, az növeli az önbizal-mát. Tehát a zsámolyokat és szekrényeket toljuk be a bordásfal mellé, és kon-centráljunk arra, ami játékos, önfeledt, konstruktív. Az a jó, ha a testnevelési program garantálja a diákoknak a sikerélményt, a tudás átélésének élményét, a testi-lelki egészségélményt, az életminőség megalapozásához szükséges egész-ségtudatos gondolkodást és a fizikai aktivitás beépülését az életmódba.

A mindennapos testnevelés célja, hogy már alsó tagozatban természetessé tegye a sportolást, a mozgás örömét, hogy a gyermekek egészség tudatosabban nőjenek fel. A programban a 2013/2014-es tanévtől az 1–2., 5–6. és a 9–10. évfolyamosok vesznek részt (felmenő rendszerben, folyamatos beléptetéssel követ-keznek a többi osztályok is).

A döntően nagyvárosi tanulókat vonzó református középiskola tanára sze-rint az elképzelés alapvetően nagyon jó, de nem adottak hozzá a tárgyi feltéte-lek. Bár az önkormányzat minden évben jelentést kér az épületekről, ez inkább csak egy adat számukra. A program alkotói nem mérték fel az infrastruktúra adottságait, emiatt most nagyon nehéz helyzetben vannak. Így talán bátran ki lehet jelenteni, hogy kevés volt az idő a törvény hatályba lépésétől kezdve, hogy a helyzeten javítani lehessen. A szakemberek úgy vélik, hogy az a leg-jobb, ha az órarendbe van beépítve a plusz két óra, bár ez a megoldás is a gye-rekeket terhelné.

Az egyházmegyei fenntartású katolikus középiskola tanárai szerint a min-dennapos testnevelés nagyon jó ötlet, jó az állam hozzáállása is. Intézményük és a fenntartó egyház is előrelátóan gondolkozott, így szerencsés helyzetben

vannak, mert minden adott: tornaterem, fedett műfüves futballpálya, jó felszerelések. Az új műfüves pályát januárban adtak át – fedett és fűthető, így tökéletesen kiszolgálja az intézményt a hidegebb hónapokban is. Azt vették észre, hogy ezek a fejlesztések növelték a diákjaik motivációját, de azért ilyen rövidtávon relevánsabb változásokról még nem lehet beszámolni. A jövőben szeretnék úgy variálni az órarendet, hogy a hetedik óráig meg tudják tartani a mindennapos testnevelést, azaz minden foglalkozást szeretnék a délelőtti órákban tartani, hogy délután rendezhessék meg a házi bajnoki mérkőzéseket, járassanak a diákok külön sportfoglalkozásokra, illetve, hogy több idejük maradjon a tanulásra. S szintén az órarendbe iktatott órákat preferálnák. A terembérllet-értékesítésből bevételeik vannak, de alkalmazkodniuk kell a bérlők igényeihez is. A bevételből az intézmény a sportokat támogatja.

A tiszántúli vonzáskörzetű református középiskola tanárai számára ez az egész program kivitelezhetetlen. Szintén a „három plusz kettő” rendszerben tartják az órákat, de az adott körülmények között kezelhetetlen a feladat. Szerintük évfolyamos testnevelésként kellene meghirdetni az órákat, ahogy ezt teszik Gödöllőn és Békéscsabán is. Ez négy évfolyamon négy órát jelentene, amelynek köszönhetően meglenne a napi egy kötelező óra, de sok könnyebbséget jelentene a programot kivitelező szaktanárok számára. Furcsállják azt is, hogy a mindennapos testnevelés szeptemberi bevezetése után kaptak egy e-mailt novemberben, hogy értékeljék a rendszert, mennyit fejlődtek a gyerekek, milyenek az iskola infrastrukturális adottságai, hogyan kooperál az intézmény a várossal... – A kérdések csak kérdéseket vetettek fel bennük: Hogyan lehetne valamit értékelni kifutási idő nélkül? És miért nem előtte mérték fel a lehetőségeket? Elégedettek amúgy a kezdeményezéssel, teszik a dolgukat, de sokat jelentene a megfelelő infrastruktúra kialakítása.

Milyen az intézmény infrastrukturális háttere?

A három gimnázium három eltérő szituációt mutat.

A katolikus piarista *Szent József Gimnázium* – leendő sporttagozata miatt – kiváló beruházásokat hajthatott végre (fedett, fűthető műfüves pálya, a terem-értékesítésből származó bevételt az intézmény visszaforgatja a testnevelés fejlesztésébe). A gimnázium infrastruktúrája abszolút alkalmas a megemelkedett óraszámok ellátására. A fejlesztések azonban nem a mindennapos testnevelés

miatt történtek, hanem jövőbeni céljaik támogatására, ugyanis a 2014/15-ös tanévtől sporttagozatot szeretnének indítani. Az említett pálya pályázati beruházásból készült, a lefedését és a fűtését az egyház finanszírozta. Tehát ötvenötven százalékos hozzájárulással valósult meg a komplexum, melynek köszönhetően már nem befolyásolja az időjárás az órák megtartását. A tornatermük is jól felszerelt, s mellette rendelkeznek egy konditeremmel is. Jelenleg tehát nem szenvednek semmiben sem hiányt, egyelőre, de jövő tanévtől, mivel több osztály kerül be a programba, elképzelhető, hogy megnövekszik a sportszerigényük. Ennek másik oka, hogy a plusz két órában szabadidős és rekreációs tevékenységet tartanak, amely több eszközt igényel amúgy is. Természetesen a magasabb óraszám egy idő után humán erő-fejlesztést is von maga után.

A *Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma* a vizsgált időszakban éppen építkezés és költözés alatt állt. A tanárok a változások ellenére sem optimisták. Egy kétszintes komplexumban kapnak helyet testnevelés óráik. Ez a csarnok közel 2000 diákot fog kiszolgálni (két általános és egy középiskolát). Addig egy „majdnem szabályos röplabdapálya” méretű (19x8 méteres) tornatermük és egy tornaszobájuk volt (két összenyitott tanterem néhány kondi géppel). A helyzetet csak a költözés enyhítheti. Az önkormányzati sportlétesítményekért bérleti díjat kell fizetni, amit az intézmény nem tud megfinanszírozni, a gyerekeket – illetve szüleiket – pedig nem akarják ilyesmivel terhelni. Házon belül természetesen minden edzés ingyenes. Korábban vitték a diákokat a Jégcsarnokba, de nehéz volt megoldani, miután a délelőtti órákban tudott a létesítmény külsős csoportokat fogadni, délután ugyanis sportolóikat nem zavarhatják edzés közben. De jó lehetőség volt, amíg tudtak élni vele. Idén télen a Nagytemplom előtti ingyenes korcsolyapályával nagy szerencséje volt több belvárosi iskolának is. Ez is jó példája annak, hogy a testnevelő tanárok rendkívül nyitottak, és próbálják rugalmasan kezelni a helyzetet az esetleges nehézségek ellenére is.

A *DRK Dóczy Gimnáziumában* történtek beruházások, de külső udvari helyszínen, így azok csak a melegebb hónapokban hasznosíthatók. A csoportos foglalkozásokat nemek szerint különítik el. Jövőre már öt évfolyamot érint majd a program, ami a jelenlegi építményekben teljesen kivitelezhetetlen lesz. A téli időszakban a „bezártság” különösen megnehezíti a programok teljesítését. A gimnáziumnak ugyanis mindössze egy 20x10 méteres, tehát méretében átlag alatti, tornateremmel, egy 10 személy befogadására képes konditeremmel, és – egy jól koordinált óra esetében is – legfeljebb 25 személy befogadására

alkalmas szertornaterme van. Olykor még a „hagyományos” testnevelésórák megtartása is számottevő logisztikai feladatot okoz, így minden egyes plusz óra csak nehezíti a fennálló helyzetet. A tornaterem amúgy süllyesztett, külön probléma a szellőztetés, így az egymást követő órákon a levegő egyre áporodottabb és porosabb. A közeli iskolákban sem jobb a helyzet, így onnan sem „bérelhetnek” többlehetelyet, s a fenntartó egyházkerület sem tud segítséget nyújtani. Egy korábbi nyertes pályázatból már készültek beruházások: egy rekortánpálya és egy nem szabványos, de nagyon hasznos, labdajátékokra alkalmas betonpálya. A közeli cél a rekortánpálya befedése; a távlati cél pedig egy – a másik református középiskola számára is épülő – emeletes sportlétesítmény felépítése, melynek alsó szintje uszoda, a felső szintje tornaterem.

Mivel töltik ki a két délutáni órát?

A belépő plusz két testnevelési óra a kerettanterv testnevelés tantárgyra vonatkozó rendelkezéseiben meghatározott oktatásszervezési formákkal, műveltségterületi oktatással, iskolai sportkörben való sportolással teljesíthető. A heti öt órából legfeljebb heti két óra a *Testnevelés és sport* műveltségterületében jelzett sporttevékenységekre (úszás, néptánc, közösségi és más sportjátékok, szabadterei sportok, természetjárás, kirándulás), vagy az iskola lehetőségeinek és felszereltségének megfelelően különféle más sporttevékenységekre fordítható (hagyományos magyar történelmi sportok, mozgásos és ügyességi játékok, csapatjátékok). (Kjt. 2011) Tulajdonképpen a törvény nem szab gátat a két informális óra tömbben való megtartására sem, sőt, tágabb értelemben akár egy szervezett kirándulással is kiváltható. Valamennyi általunk megkérdezett intézmény a három plusz kettes óraszervezési formát követi.

A pedagógiai képzettséggel is rendelkező szakedzők és sportszakemberek által tartott órák lehetőségével is szavatolhatják az iskolák a plusz óraszámot, ami a sportegyesületekkel való kapcsolatok kialakításának kedvez, mely az utánpótlás-képzés szempontjából is előnyössé válhat. Ha az iskola egy külsős egyesülettel köt szerződést, azt vagy az intézménynek vagy a tanulóknak kell megfizetnie. Barter (terembérlésért cserében a diákok számára ingyenes) esetén pedig nem feltétlenül kapnak kellő figyelmet.

De nem is kell annyira házon kívül kutatni, hiszen a legtöbb testnevelő tanárnak edzői képesítése is van (a két szakma korábban nem volt egyetemi kép-

zésben szétválasztva), így a legtöbb iskola testnevelő tanára edzőként is dolgozik az intézményében. Ezek az edzések a diákok számára általában teljesen ingyenesek. Ebben a helyzetben hátrány a túlórapénzek megvonása, hisz így lelkiismeretességéből tarthatnak csak edzéseket, melyet így is megtesznek.

A „fiatalabb” református intézményben házon belül, külső segítséget nem igényelve oldják meg a mindennapos testnevelés kérdését. Három testnevelő tanár dolgozik itt, és ketten viszik a „mindennapos foglalkozásokat”. A szabadidősportokat részesítik előnyben, de az infrastrukturális hiányosságok miatt nem mindenre van lehetőség. Nagyon szeretnének sportág specifikus foglalkozásokat tartani, de a jelenlegi épületekben ez nem megvalósítható.

A sporttagozatra vágyó középiskola sokat tesz, hogy vonzóvá váljon megítélésében a felvételizők számára. Külső segítséggel, a DSI-vel kötött együttműködési megállapodásnak köszönhetően kispályás futballban, jégkorongban is pályára léphetnek, fejlődhetnek diákjaik. A helyi karate edzések mellett a honvédelmi ismeretek óra keretében önvédelmet is oktatnak. A házon belüli egyesületi edzéseken is figyelemmel követik diákjaikat, a saját kötetlen foglalkozásaikon pedig katalógusszerű rendszerben ellenőrzik a jelenlétet.

Intézményükben a történelem szakos tanár például kilenc éve íjászatot oktat, ebbe investált is az intézmény, 10 saját íjuk van, sőt régebben versenyekre is jártak. Ezt a foglalkozást – és még több hasonlót is – be tudták építeni a mindennapos testnevelésbe, így az íjászat házon belül elérhető. A gimnázium e sport iránti elkötelezettségének foganatja is lett, ugyanis az általuk megrendezett KIT-en (Keresztény Iskolák Találkozója) – ahol a tudomány különböző ágaiban rendeznek versenyeket – indítottak íjászatot is, ez a szám pedig a következő években a hajdúdorogi Szent Bazil Görög Katolikus Gimnázium, majd a Debreceni Református Kollégium Gimnázium KIT-jeinek is része maradt. A cél az lenne – és ez úgyben már tettek lépéseket –, hogy a gyermekek a lovaglással (esetleg a lovas íjászzal is) megismerkedhessenek, de belvárosi iskola lévén, erre nagyon kevés az esély.²

² Úgy véljük, hogy a debreceni székhelyű összes református intézmény diákjai és hallgatói számára – gördülő órarenddel – be lehetne iktatni a lovaglást egy-egy hónapban a tavaszi és őszi félévekben is egy-egy évfolyamon. A lovaglásoktatásba külső helyszínen be lehet vonni más tantárgyakat is (például: biológia, történelem, irodalom), a felsőoktatásban pedig az órák könnyebben idomulhatnak külső helyszínekhez. Debrecenben és környékén több minőségi lovas komplexum létezik (Debreceni Egyetem Agrártudományi Központjának telephelye) – inkább a kapacitás lenne kérdéses.

Másik említésre méltó kezdeményezésük, hogy barantát oktatnak. Ezt korábban a Hajdú Baranta csoportja vállalta, és nyílt edzés keretében valósult meg az iskolában, azzal a kedvezménnyel, hogy a gimnazisták részt vehettek ingyen az edzéseken. Ez a kapcsolat azonban az elmúlt években részben megszakadt, a Hajdú Baranta ugyanis nem tudta tovább vállalni az edzéseket, így a lelkes pártolók helyettesítették azt birkózással és szablyavívással. Két éve lehet részt venni ezeken a foglalkozásokon a gimnázium épületében. A birkózás oktatása a hagyományos görög alapokon nyugszik, két fiatalember tanítja. A vívás alapjait egy kétnapos szemináriumon sajátították el az oktatók, azóta fejlesztik. A foglalkozás olyannyira sikeres, hogy már saját szablyákat készítettek, éppen a hitelesebb élmény kedvéért. A gimnázium hagyományörző diákjai *Szent László király vitézeinek zászlaja* (ez lett a csapat neve) alatt egyesítik erejüket, ahol a cél, hogy a diákjaik megismerjék a legendáriumot, és érezzék az összetartozás erejét, melyet ez esetben egy saját címeres zászló jelképez.

A régebbi múltra tekintő református intézményben a testnevelő tanárok röplabda-, kosárlabda- és futballedzéseket tartanak. A délutáni foglalkozásokra általában a gyengébb mozgáskészséggel megáldott gyerekek maradnak – miután a többiek kiváltják azt egyesületi igazolással –, így ők lehetőséget kapnak a gyakorlásra.

Edző kontra testnevelő tanár; emelkedő óraszámokkal egyenes arányban csökkenő lehetőségek(?)

A sportkörök a legtöbb esetben ugyanúgy a testnevelő tanárok óraszámát növelik, viszont a „mindennapos” kiváltására az egyik legcélszerűbb, mert akár évfolyam összevonásokkal is teljesíthető a plusz két óra. A legalább négy évfolyammal működő iskoláknak lehetővé kell tenniük az iskolai sportkör működését. Az iskolai sportkör feladatait helyben működő diáksport egyesület is elláthatja, amennyiben erre az intézménnyel megállapodást köt. A foglalkozásokat szakedző, illetve képesített szakember is vezetheti. Ilyen szakemberek képzésére adott lehetőséget a törvény hatálybalépéséig érvényben lévő átmeneti rendelkezések. (Kjt. 2011)

A református középiskola tanárai szomorúan nyilatkoztak erről a dilemmáról. A Dóczy tanára korábban kézilabdaedző volt, most is szívesen tartana edzéseket a plusz két órában, de a teremhelyzet miatt egyelőre ez megoldhatat-

lan. Ám a magasabb óraszám miatt, családos emberként, le kellett mondania a túl sok plusz energiát és időt igénylő edzői munkájáról, s maradt a testnevelői pályán.

A Református Kollégium Gimnáziumának tanárai úgy vélik, a mindennapos testnevelés a sportági edzések kárára megy. A három testnevelőtanár három különféle sportágban kínál edzési lehetőséget (röplabda, kosárlabda és futball). Ezeket az edzéseket az emelkedő óraszám mellett is próbálják tartani, hogy felkészíthessék csapataikat a megmérettetésekre – az edzőt ugyanis az eredményei minősítik. Így a heti 26 óra mellett esténként tartják a szakági edzéseket. Református országos versenyeken és diákolimpiákon versenyeznek csapataikkal, de a korábbi két edzés helyett, már csak egyre van lehetőség, ami a kívánt helyezésekhez kevés. A délutáni foglalkozásokon leginkább a 9. és 10. osztályosok töltik meg a termet, ők többnyire kollégisták.

Az egyházi kötelezettségek miatt a tanulók még leterheltebbek, mint más középiskolákban. Általában délután háromig tartanak a tanórák, öt és nyolc óra között szilenciumra vonulnak. A fáradtság miatt a szülők a mindennapos testnevelést okolják, nem feltétlenül jogosan. A vidéki diákok is többszörösen hátrányos helyzetben vannak, hisz egy olyan közegből érkeznek, ahol nincs nagy divatja és lehetősége a sportnak. Debrecenbe kerülve, nincsenek tisztában a nagyvárosi lehetőségekkel, így tehetségek veszhetnek el.

A tanulók terhelésével kapcsolatban a valóságban jelentős az óraszám növekedés, az évfolyamonként megállapított legmagasabb heti óraszámot ötten emelték meg. Egyéb kötelezettségeik mellett nincs idejük a regenerálódásra. A délutáni sport sem feltétlenül a szellemi felfrissülést hozza magával. A heti öt testnevelésórából kettőt lehet kiváltani versenyszerű sportolással, ha a diáknak van egyesületi tagsága vagy amatőr sportolói szerződése. A kérelmet az iskola részére kell benyújtani, az adott sportszervezeti igazolással együtt. Így viszont az iskolán kívüli foglalkozás viszi el a tanulási idő jó részét.

A vizsgált református gimnáziumokban a tanórák leggyakrabban délután három-négy óráig tartanak, így csak a 9–10. órában lehet a pluszfoglalkozásokat tartani. A katolikus középiskolában úgy vélekedtek, hogy a 7–10. osztályosoknak minimum öt testnevelés órára lenne szükségük, a 11–12. évfolyamokon viszont már nem kellene erőltetni az érettségire és felvételire való felkészülések miatt – nem szabad elvenni tőlük ilyesmivel a tanulási időt.

A tanárok szempontjából is érzékelik a hátrányt a mindennapos testnevelésben, hiszen válaszút elé állítja azokat, akik edzőként is dolgoznak: együtt a

kettő már nehezen oldható meg hosszabb távon. Ha viszont a jó szakember elmegy edzőnek, úgy az iskolák maradnak jó testnevelő tanárok nélkül. Hátterbe szorul a tehetséggondozás, mely az élsport alapja. Így meginog a pedagógus életpályamodellbe vetett hit is.

Véleményük szerint vissza kellene állítani a túlórapénzt – az motivál, segítene jó szakembereket a pályán tartani. A 11–15 éves korosztályok esetében kimutatható, hogy visszaestek a mozgásos fejlődésben, és ezen az általános iskolai képzés tud változtatni. Ezért fontos, hogy pályán maradjon a jó szakember. A tízévesek a legfogékonyabbak, ott kell/lehet a legjobban formálni a gyermeket, ide kellene a legjobb szaktanárok.

Régen egy iskolában általában három férfi tanár volt: a fizika, a technika és a testnevelés tárgyak oktatói. Ha elnőiesedik ez a terület, az azt jelzi, hogy nincs megfizetve, így a férfiak nem tudják eltartani a családjukat.³ További gondot okoz, hogy korábban népszerű versenyeken (pl. a diákolimpián) a magas óraszámok miatt jelentősen visszaesett a létszám.

Kiváltható foglalkozások, kiváltó szülők

A mindennapos testnevelés kiváltható, ha a diák versenyszerűen sportol, és ezt a sportegyesülete igazolja. Ez vagy egyesületi tagsággal jár, vagy amatőr sportolói sportszerződéssel, mely iratokat a tanulónak csatolnia kell az iskolába benyújtandó kérvényéhez, továbbá a tanévre érvényes versenyengedélyét is igazolnia kell. További lehetőség a mindennapos testnevelés kiváltására, hogy a tanuló egy sportegyesületben legalább heti két óra sporttevékenységet folytat, és az itteni edzései ütköznek az iskolai mindennapos délutáni időpontjával, így a tanuló kérelmezheti, hogy kiválthassa a félévre az egyesület által kiállított igazolással. (Kjt. 2011.)

Lássunk egy csokrot az erre vonatkozó tapasztalatokból, véleményekből:

„Talán a kis teremnek, talán időspórolásnak köszönhetően, az érintett diákok egy negyede tudta igazolni a félév folyamán sportolói plusz kötelezettségeit. Természetesen a diákok kiválthatják a heti további két testnevelési foglalkozást, amennyiben az egyesület igazolja a sportolót, annak edzésszámát és

³ A beszélgetés során felmerült a romániai megoldás is: ott heti négy testnevelési óra van, mert figyelembe veszik a péntek délutáni szabadidőt, így ez nálunk is sokkal hatékonyabb és jobban működő rendszer lehetne.

edzőjét. Magánvállalkozóktól (személyi edzők, fitnesztermek által kiállított bérletek stb.) igazolást nem fogadunk el. Az igazolások amúgy legnagyobb százalékban a küzdősportok, majd a labdarúgás területéről kerültek be, kisebb mértékben jön szóba a kézilabda, vízilabda és úszás. Amúgy nem értem, a táncról miért nem lehet elfogadni ilyen igazolást, hiszen az is nagy fizikai megterhelés, bár nem sportegyesület és edző tartja, de fizikálisan van olyan megterhelő, mint bármely más edzés.”

„Úgy érzékelttem, hogy vannak komolytalan igazolások is. Az úszást, az atlétikát, a labdarúgást, a kézilabdát és a küzdősportokat össze sem lehet hasonlítani a bérletes fitnesztermi foglalkozásokkal. Ki tudja, lejárja-e a gyerek.”

„Az intézményen belül is megtalálható edzésekkel (röplabda, kosárlabda és futball) váltják ki, illetve vannak még úszóink, sakkozóink, és lovasaink is.”

Az előkutatásban kizárólag testnevelő tanárokat kerestünk meg, de a szülők véleménye is tükröződött az interjúkban. Meglepően rossz a szülői viszonyulás: tiltakoznak, igazolásokkal kimentik a gyermekeiket, az egész napos terheltség miatt a mindennapos testnevelést okolják. Vajon mi lehet ennek az oka? Valószínűleg saját testi fáradtságukból indulnak ki, pedig éppen ez mutathatja, hogy az egyoldalú terhelés nem helyes, fel kell oldani más mozgásokkal. Az egész napos munka nem mentesít, hanem okot ad a napi sportolásra, mozgásra. (Veszprémi 1967)

„Szeptemberben volt egy szülői értekezlet – tanévkezdéskor mindig tájékoztatják a szülőket a tanévről, bemutatják a tanárokat –, ahol a szülők sem mutattak különösebb érdeklődést a program iránt. Egy dolgon ütköztek meg, hogy az említett kisméretű teremben olykor 40 diáknak kell egyszerre tartani testnevelési órát. Talán ennek, talán az időspórolásnak köszönhetően, az érintett diákok egy negyede tudta igazolni a félév folyamán sportolói plusz kötelezettségeit.”

„A programmal kapcsolatban azt is el kell mondanom, hogy a szülők hozzáállásán szükséges legelőbb változtatnunk. Ugyanis kézzel-lábbal falaznak, sőt lobbiznak gyermekük mentesítéséért – orvoshoz viszik, vagy egyéb programmal mentik ki a délutáni foglalkozásokról. Gyakorlatilag őket kell helyes irányba terelni először, hogy ne dolgozzanak a mindennapos testnevelés és az iskola rendszere ellen sem.”

„Sajnos, kapunk a szülőktől hideget-meleget. Minden a mi hibánk, amiért fáradtak a gyerekek. Nagyon leterheltek a tanulók, emiatt bizony a szülők a mindennapos testnevelést okolják, nem feltétlenül jogosan.”

Összegzés

Az interjúkat 2014. február végén és március elején rögzítettük. A mindennapos testnevelés gondolatával egyértelműen azonosulni tudnak a tanárok, ám nehezményezik, hogy a programra nem lehetett infrastrukturálisan felkészülni. Vagy eleve jó adottságai vannak egy intézménynek, vagy a hideg hónapokban szinte teljesíthetetlen a feladat. A törvény nem értelmezhető pontosan az intézmények számára, és ez okoz dilemmát az órátartásban. A törvény magyarázata például lehetőséget ad táncórák elfogadására, lévén ugyanolyan fizikai megerőltetés, mint más sportági edzés, de vajon miért nem fogadható el erről az igazolás. Beiktatható egy szervezett kirándulás is, amivel az említett intézmények szintén nem élnek.

Az egyébként is sportoló tanulók iskolai terhelése tovább nő. Valamennyi megkérdezett testnevelő aggódik a diáksportesemények (például diákolimpia, házi bajnokságok stb.) jövője miatt. A program sikeressége jelenleg a tanárok jóindulatára, illetve az intézmény lelkiismeretére van bízva (elképzelhető tehát, hogy van olyan iskola, ahol a mindennapos mozgás csak plusz adminisztrációként jelenik meg).

A sportági edzések, a játékos feladatok, az egyesületi és sportköri edzések megszerethetetik a sportokat a diákokkal, mozognak, életmódváltásra kényszerülnek; bár a hosszú távú pedagógiai, pszichés változásokra egy tantárgy szemléletváltása alapján nem nagy az esély, amennyiben nem a teljes iskolai környezet változik.

A szemléletváltásban hiányolható a felnőttek példamutatása. Miért várjuk el a diákoktól, hogy felnézzenek a pedagógusokra, ha azok nem járnak előttük pozitív, követendő példával? Miért ne lehetne a tantestület is részese a plusz két foglalkozásnak? Ez is sokat javíthatna a tanár és diák közötti kapcsolatokon – a közös sport egy sajátos kötődést is jelentene.

IRODALOM

IMRE Anna (2005): A felekezeti középiskolák jellemzői a statisztikai adatok tükrében, *Educatio*, 2005/III. (Egyházak és oktatás), 475–491.

IVANICS Géza (1993): Mindennapos testnevelés. *Fejlesztő pedagógia*, 1993. (4. évf.) 1–2., 11–13.

KOPP Erika (2005): Református középiskolák identitása. *Educatio*, 2005/III. (Egyházak és oktatás), 554–572.

KOVÁCS Klára (2012): A sporttevékenységek és a tanulás [Sport activities and learning]. *Felnőttképzési Szemle*, 2012/2., 73–86.

KOVÁCS Klára: Sportoló közösségekhez tartozás mint társadalmi védőfaktor. *Educatio* 2013/II. (Egészség és oktatás), 264–270.

PÁL Katalin –CSÁSZÁR Judit –HUSZÁR Anikó –BOGNÁR József (2005): A testnevelés szerepe az egészségtudatos magatartás kialakításában. *Új pedagógiai szemle*, 2005. (55. évf.), 6., 25–32.

PUSZTAI Gabriella (2009): *Társadalmi tőke és iskolai pályafutás*. Új Mandátum Kiadó, Bp.

TRINGER László (2002): A mentális betegségek megelőzésének és ellátásának korszerű szemlélete. *Orvos-továbbképző Szemle*, 2002., 9. sz. 12–21.

VESZPRÉMI László (1967): A mindennapos testnevelés tanulás-egészségtani jelentősége, *Pedagógiai Szemle*, 1967., (17. évf.) 7-8. sz. 718-725.

Online források:

2011. évi CXCV. tv., <http://net.jogtar.hu/>

A mindennapos testnevelés jogi magyarázata, <http://www.mszo.e.hu>

Kiváltható-e a mindennapos testnevelés, <http://eduline.hu/kozoktatás>

TE IS koncepció, *munkanyag*; <http://diaksport.eu/diaksport-onkentesseg>

T.E.S.I. deklaráció, <http://diaksport.eu/tesi-deklaracio>

*Gáborjáni Szabó Kálmán kollégiumtörténeti freskói
az Oratórium előterében
(Fotó: Barcza János)*

Györfi Sándor domborműve (2000) a Debreceni Református Kollégium diákjainak I. világtalálkozója emlékére készült

*Az egyetemalapítás emlékére készült 1995-ös márványtábla
(Fotók: Barcza János)*

A Novogyevicsi nekropolisz szovjet tudós-szentjei

Hargittai István: Eltemetett dicsőség, avagy hogyan tették a szovjet tudósok szuperhatalommá a Szovjetuniót

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014, 456 p.

„Mivel magyarázza, hogy olyan jól ismeri a külföldi tudósok tanait?”¹

Az egyik tavaszi nap délutánján, miután megpillantottam Hargittai István új könyvét a Nagytemplom melletti bolt kirakatában, egy szempillantás alatt kerített hatalmába a felismerés, hogy már a Teller Edéről szóló monográfia olvasása óta erre a kötetre várok. Aztán gyanússá vált a dolog, merthogy a jelenségre adható triviális válasz korántsem tűnt kielégítőnek. Sokak előtt ismeretes ugyanis, hogy Hargittai több korábbi kötetében is feldolgozza az amerikai atom- és hidrogénbomba megépítésének történetét. Míg a *Teller* című kötetben a címadó élettörténete és pályafutása köré szöve mutatja fel (Hargittai 2011), addig az *Az öt világformáló marslakóban* (Hargittai 2006) Neumann János, Wigner Jenő, Szilárd Leó és Teller Ede, valamint a repüléstan megújítója, Kármán Tódor pályáivén demonstrálja a tudomány, a technika és a nagy horderejű politikai kérdések szoros összekapcsolódását a 20. században. Persze egyik kötet sem szűkíthető le a nukleáris fegyverkezési programok bemutatására, hiszen sok szálból sodort történetekről van szó, ráadásul a marslakókról szóló kötet monografikus ívét rendre megtörik az érdekesebbnél érdekesebb részté-

¹ A kérdésbe csomagolt számonkérés az 1951. június 11–14. között a szerves kémia szerkezetelméleteinek megvitatása, valójában azonban a kémiába beszűrődő, a marxista filozófiával összeegyeztethetetlen burzsoá idealista tanok leleplezése céljából összehívott konferencián hangzott el Moszkvában. A hivatkozott szöveg fellelhető Hargittai István elemzett könyvének 368. oldalán. A továbbiakban az *Eltemetett dicsőség...* című könyv szöveghelyeit a könyv megjelölése nélkül, az oldalszám alapján hivatkozom.

mák, amelyeket végigkövet hősei pályafutásán, mielőtt újabb kérdések megvilágításába fogna. Mindennek ellenére, vállalva a túlzott leegyszerűsítésből fakadó torzítást és az olvasói szempontoknak a szerzői szándék fölé helyezését, a kötetek fősodra mégiscsak a nukleáris fegyverek megépítésében játszott szerep, hiszen a marslakók ez által váltak a szó szoros értelmében közvetlenül világformálónak.

A magától értetődő válasz szerint így Hargittai tudománytörténeti munkássága az *Eltemetett dicsőség...* című kötettel vált, ha nem is lezártta, de teljesebbé, hiszen elkészült az a hiányzó történet is, amely az amerikai nukleáris fegyverkezési programot taglaló szövegeiben itt-ott zárványként már hírt adott magáról. Míg az atombomba építések a versenytűzés a nemzetiszocialista Harmadik Birodalom tudósaival történik, a rákövetkező évtizedekben, a duális világrendszer idején a főgonosz szerepét már a sztálini, a hruscsovi, majd pedig a brezsnyevi Szovjetunió tölti be. Az a birodalmat működtető ország, melynek perifériáján léteztek a kelet-közép-európai kisállamok, köztük hazánk is.

Negyed évszázaddal a rendszerváltozást követően is megdöbbenő visszagondolni rá, hogy alig volt olyan szovjet teljesítmény, amellyel szívesen azonosultunk volna. Helyette inkább velük szemben határoztuk meg kiválósági kritériumainkat. Kulturálisan idegen volt számunkra ez a világ, s nem akartunk a részévé válni. Ennek gyerekes kifejeződéseként szívesen viseltük az Egyesült Államok vagy Nagy-Britannia állami szimbólumait pólóinkon, matricán használati tárgyainkra ragasztva, de gyakorta helyeztük ki azokat poszterként a szobánk falára is. Manapság már ezeken a gesztusokon is el-elcsodálkozhatunk, de ha nem is azonosulunk velük, érteni véljük, hogy miért cselekedtünk így egykoron.

De értjük-e vajon azt a világot, amellyel szemben meghatároztuk kulturális identitásunkat? Merthogy bizonyosan nem értettük sem serdülőként, sem pedig ifjú felnőttként, hiszen a vele szembeni idegenség zsigeri eredetű volt, s nem olyasmi, amelyet reflektált tapasztalok vagy többé-kevésbé rendszeres vizsgálódások alapoztak meg. A Szovjetunióról kialakított képünk karikatúraszerű volt annak ellenére, hogy a rá vonatkozó tudást első, másod- vagy harmadkézből vett történetek sokasága közvetítette felénk.

Csakhogy ezek a történetek az idegenség megélése okán nem is alapozhattak meg radikálisan más viszonyulást, mint amelynek integráns része a tőle való függésből fakadó szegény. De még ehhez is szükségeltetett a reflexió bizonyos foka, merthogy a késő kádárkori polgárosodás megformálta apolitikus

– magyarul: a szélesebb környezetétől elforduló, s önmaga létezésének sajátosságait sem érzékelő– kispolgároknak a fogyasztási javak relatív többletére alapozott nemzeti büszkesége a közép-európai valóság érzékelését még nagy vonalakban sem tette lehetővé.²

Mi történt vajon, s miért faszcinált az *Eltemetett dicsőség...* hónapokon át, mígnem végre tüzetesebben is kézbe vehettem? A kötet első végigolvasását követően sem volt meg a válasz, mígnem Hargittai adta meg hozzá a kulcsot. A szöveget újraolvasva vettem csak észre a bevezetés végén azt a passzust, amelyet kimondatlanul már az elejétől fogva kerestem, de mégsem figyeltem fel rá, holott nyilvánvalóan látnom kellett. A szöveg így hangzik: „A következő oldalak, reményeim szerint, élethű és tanulságos portrékat tárnak az olvasó elé a 20. századi tudomány néhány rendkívül tehetséges alakjáról, de végül nemcsak ezeket a kivételes személyiségeket ismerhetjük meg jobban, hanem azt is, ami jórészt még mindig rejtély – a Szovjetuniót.” (21)

Pontosan erről van szó: egy rejtélyről, amely életünk hosszú szakaszának meghatározója volt még akkor is, ha egyértelműen negatív viszony fűzött hozzá bennünket. A lényeg nem a kapcsolat milyensége, hanem annak a megléte. Az egykori szovjet viszonyokra és lehetőségekre vonatkozó kérdésnek így tagadhatatlanul önnön megértésünkre irányuló dimenziója is lesz.

Csakhogymitől vált ez a kérdés fontossá éppen most, több mint 20 évvel a Szovjetunió felbomlását követően? Ez a kérdés természetesen álnaiv, s ha más nem is, de a cím első felének érthetlensége fel kell, hogy hívja erre a figyelmünket.³ Merthogy a szovjet éra dicső tettei el volnának temetve ma abban az

² Ettől csak látszólag távol eső az a jelenség, hogy a '80-as években a magyarországi – akkoriban: „anyás” – sielők nem örvendtek különösebb népszerűségnek a szlovákiai sípályákon. A drága és igényes felszerelés birtoklása, harsány és sportszerűtlen magatartással, valamint meglehetősen alacsony színvonalú síelni tudással megtoldva, gyakorta váltott ki megütközést a szabályokat tisztelő, s a szolidaritás különböző formáit gyakorló hazaiakban. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy mára ez a helyzet megváltozott, s ebben aligha csak a síelés alaposabb ismeretének lehet szerepe.

³ Szükséges azonban megemlíteni, hogy az *Eltemetett dicsőség...* az Oxford University Press gondozásában, New Yorkban 2013-ban megjelent *Buried Glory. Portraits of Soviet Scientists* című kötet Silberer Vera által készített fordítása. A cím vonatkozásában ez nem elhanyagolható momentum, ugyanis amerikai nézőpontból a szovjet múlt lezártnak tekinthető, a közelmúlt tartozékának – ehhez a nézőponthoz lásd az Egyesült Államokba áttelepült Alekszej Abrikoszovról szóló részt, amelyből kitűnik, hogy Abrikoszov új amerikai énje valóban lezártnak tekintti korábbi életét, s ennek számos súlyos jelét adja, azonban orosz énjét mégsem sikerült teljesen megsemmisítenie –,

országban, amely mindvégig a birodalom megkérdőjelezhetetlen irányítója volt? Aligha, sőt nagyon is úgy fest, mintha az egykori szovjet „erények” átmentése jelentené a politikai legitimáció kulcsát napjaink Oroszországában, amelynek megértése régóta nem volt olyan fontos, mint most. Úgy hozta a sors, hogy a Szovjetunió megértésére irányuló erőfeszítés napjainkban egyaránt rákérdez a közeli múltunkra, valamint közvetve mai és holnapi lehetőségeinkre is.

A kötet korántsem kizárólag tudósportrék gyűjteménye, miként az eredeti, angol nyelvű cím ígéri, hanem kísérlet fontos kérdéseknek, ha nem is a megválaszolására, mint inkább a lehetséges válaszok kitapogatására. Ezeket a kérdéseket közli is velünk a szerző, de nagyon helyesen nem a könyv elő-, hanem az utószavában, nem kívánva abba a hibába esni, hogy megmondja olvasójának, mit is keressen a szövegben. Annál is inkább, mert bár érezvén, hogy nem lehetséges tökéletesen lekerekített válaszokat adni, mégis rövid összegzésre szánja el magát.

Kérdései a következők: 1. Miként maradhattak a zseniális tudósok hosszú ideig lojálisak az elnyomó szovjet rendszer iránt? 2. A szovjet viszonyok vajon gátolták vagy inkább ösztönözték a kreativitásukat és a produktivitásukat? 3. Várhatunk-e hasonlóan nagyszerű eredményeket a mai Oroszországban és a szovjet utódállamokban élő tudósoktól? (375) – Úgy tűnik, akkor tudnánk kellő mélységig megválaszolni bármelyiküket, ha már tudjuk a választ a másik kettőre is. Ebből is kitűnik, hogy lényegbe vágó kérdésekről van szó. Az utószóban közreadott lekerekített válaszokat tekintve, az első kettőre, úgy látszik, nem adható rövid válasz, míg az utolsóra igen.

A kötet elsősorban tudománytörténeti munka. Mivel azonban a tudomány működését élettörténetekbe ágyazottan, szélesebb kontextus figyelembe vétele mellett vizsgálja, ezért nagyon fontos társadalomtörténeti megállapításokat, valamint a hatalmi viszonyok történetére vonatkozó észrevételeket is tesz. Sőt, ezek nélkül nem lenne érthető mindaz, amit a szovjet élvonalbeli tudományról mond. Ezzel nem kevesebbet állítunk, minthogy a szovjet tudósok, talán az egy Lev Landaut leszámítva az 1938–1939-es pokoljárását követő életszakaszban,

amelyhez sajátos antikváriusi érdeklődéssel közelíthet a téma iránt nyitott olvasó. Aligha lehet kizárólag a véletlen számlájára írni, hogy a Szovjetunió szuperhatalmi státuszáról nem esik szó a címben. A dolognak az a része viszont, hogy Hargittai az élvonalba tartozó szovjet tudósoknak igazságot is szeretne szolgáltatni, kiemelve őket hol a névtelenség, hol pedig az arcnélküliség állapotából, nos, ez már hozzánk, közép-európaiakhoz is szól.

koruk teremtményei voltak, így abból kiindulva kell megérteni őket. Annak ellenére, hogy nagyon különböző élettörténetekkel találjuk szembe magunkat.

Vannak olyanok, akiknek a testvérét gyilkolták meg annak a hatalomnak a helyi képviselői, amelyet ők elfogadtak (Igor Tamm, Alekszandr Nyeszmejanov). A polgárháborúban rövid ideig a fehérek oldalán harcoló fiatalemberből vált a szovjet kémikusok későbbi rendszerhű doyenje (Nyikolaj Szemjonov). Egyikük apját előbb száműzte a szovjet rendszer, majd a balti államok anektálását követően a Gulagra vitték s ott eltűnt (Julij Hariton). Lett volna tehát többükönél nyomós ok arra, hogy a rendszer ellenségei legyenek, de nem így történt. Egyedül a szovjet hidrogénbomba „atyja”, a rendszerhű patrióta Andrej Szaharov vált később harcias ellenzékivé, s veszítette el fokozatosan a korábban megszerzett privilégiumok sorát, kivéve az akadémiai tagságot. Az egykori mensevik Igor Tamm élete viszont azt példázza, hogy lehetséges volt, ha nem is elvi kérelhetetlenséggel, de kisebb megalkuvások árán a gyakorlati ügyességre támaszkodva kitartani a morális alapú cselekvés mellett. Hogy ez az ár nem lehetett túl nagy az ő esetében, erre utal Jakov Zeldovicsnak az a meglátása, hogy Tammnak a hidrogénbomba-programban nyújtott kimagasló teljesítménye „roppant erkölcsi szilárdságával” hozható összefüggésbe. (38)

A morális cselekvés lehetőségei, legalábbis a könyvben szereplő példák alapján – Szaharov esetét leszámítva – a tudományos együttműködéssel, kollegialitással és a tudományos intézményeknek az inherens szempontok szerint való működtetésével kapcsolatosak. Mindkét esetben lehetőség nyílik a tudóstársakkal való szolidaritás kinyilvánítására és annak megvonására is, bár számos esetben a korabeli viszonyok mintha méltányolható felmentést adnának az utóbbi morális következményei alól. Ez volna az alkuknak az a rendszere, amelynek sűrűjében kinek-kinek a helyzetéhez, pozíciójához igazítva nemcsak ügyesen, de személyes integritását megőrizve kellett lavíroznia. Ennek felemelő és kicsinyes, ám mindkét esetben tanulságos példáival találkozhatunk a kötetet olvasván.

A tanulság persze nem az, hogy megmondhatnánk, miként kellett volna valakinek helyesen cselekednie egy adott helyzetben, vagy a példa ismeretében elképzelhetnénk, hogy *mi* hogyan viselkedtünk volna hasonló helyzetben, példát mutatva s utólagos morális ítélőszéket konstruálva ezzel. Ezeket a helyzeteket hajmeresztő vagy rettenetes voltuk és fonákságuk miatt ugyanis nem lehet karosszékéből átélni, így az ítélkezés tekintetében is kellő óvatossággal szükséges eljárni. Viszont az esetleírások alkalmasak arra, hogy jobban megis-

merjük szereplőink eleven emberi személyiségét, megfigyelve őket cselekvés közben. Lássunk tehát néhány beszédes esetet.

Közvetlenül a háborút követően, 1946-ban döntöttek egy később zárt városra fejlődő katonai komplexum létrehozásáról a Nyizsnij-Novgorod-i területen, a szarovi kolostor közvetlen közelében. Arzamasz-16 lett a neve, azonban semmi sem kapcsolta a mintegy 70 km távolságban levő Arzamasz nevű városhoz. A térképekre sem került fel. Arzamasz-16-ot kényszermunkára ítélt foglyok ezrei építették, amelyet alighanem észre kellett venniük a nukleáris katonai fejlesztéseken itt dolgozó hőseinknek is. Arzamasz-16 vezetője hosszú évtizedeken keresztül a sikeres kutató vegyészből lett kutatásszervező, a titokzatos Julij Hariton volt, aki 1993-ban közös cikket publikált az egyik kollégájával, Jurij Szmirnovval a szovjet atomprogramról az amerikai *Bulletin of the Atomic Scientists* című lapban. Ekkor már túl vagyunk az amerikai atomtudósok Arzamasz-16-ban tett látogatásán és a Szovjetunió szétesésén. Arzamasz-16 építőiről így emlékeznek meg a cikkben: „Azoknak a foglyoknak az oszlopai, akik elkezdtek építeni a létesítményt, természetesen szomorú látványt nyújtottak. De mindez háttérbe szorult; az emberek nem sokat törődtek a mindennapi nehézségekkel – a legjobb és a leggyorsabb úton próbáltak sikerre törni.” (298)

A cikkben nincs több sem az építkezésekről, sem pedig a foglyokról. A hőseihez a megértés és a tisztelet szándékával közelítő Hargittai bár megütközik ezen a részvétlenségen s jelzi, hogy Hariton esetében azért is különösen súlyos esetről van szó, mert az édesapját a Gulagra hurcolták, ott is halt meg, lehet hogy már a menetoszlopban, így akár ő is az „Installációt” építő rabok egyike lehetett volna – mentő körülmény után néz, de nem az eset súlyossága ellenére, mint inkább pontosan e miatt.

Mentő körülmény akad, mindjárt több is. Hariton egyrészt már majdnem vak volt a cikk születésekor – s talán ezzel magyarázható, hogy az említett passzus benne maradt a szövegben. Ezzel egybevág, hogy mikor az unokája számon kérte rajta a kéziratnak ezt a részét, Hariton már kihúzatta volna, de időközben a szöveg nyomdába került. Lehet, hogy így történt, és Hariton megbánta a figyelmetlenségét, de a mentő körülmény az inkriminált rész bekerüléséről nem mond semmit, csupán a kikerülés elmaradásának a körülményeit vizsgálja.

Élhetünk a gyanúperrel, hogy nem volt egészen véletlen az építkezésre való visszaemlékezésnek ez a módja, s a cikk integráns, a történeti hűséget közvetítő, bár az írás születésekor már nehezen vállalható részét képezte. Ha így van,

akkor mi olvasható ki a szovjet rendszerre vonatkozóan ebből és a könyvben fellelhető többi történetből? A rengeteg érdekes részlet a korabeli tudós-sorsok lehetőségeinek és a hatalmi függőségeknek érdekes leírásával áll össze, de mégsem válnak igazán érthetővé az események mozgatórugói. Hiányzik egy olyan narratíva, amely az orosz és a szovjet hagyományok figyelembe vételével értelmezési keretet adna a közreadott rendkívüli élettörténeteknek s rámutatna, hogy milyen srófra is járt a hatalom csúcsain levők esze. Egy ilyen narratíva lehetőséget adna arra is, hogy pontosabban megértsük a „patrióta” s ezzel összefüggésben a „nacionalista” kifejezések használati módjait, valamint a szovjet vezetőség „felvilágosultabb” magatartását a tekintetben, hogy a németekkel és angolokkal szemben a Sztálin vezette Állami Védelmi Bizottság 1941. szeptember 15-én rendelkezett arról, hogy a kutatókat és az egyetemi tanárok nem szabad a frontra küldeni vagy a szakmájukon kívüli feladatok elvégzésére kényszeríteni. (33)

Természetesen a Szovjetunióval kapcsolatos irodalom óriási terjedelmű, de mivel nem áll szándékunkban még csak részleges áttekintést sem adni erről a területről, megtehetjük, hogy kiválasztunk egy érdekes, megvilágító erejű narratívát, s ezt használjuk a tartalmi részletek elrendezésére, a tapasztalati bázis kezelésén pedig lemérhetjük, hogy valóban találó-e. Vajda Mihálynak a kelet-közép-európai „kisállamok” és a Szovjetunió társadalomszociológiájával, illetve e „táj” 20. századi jelenségeinek politikafilozófiai értelmezésével kísérletező esszéi az *Orosz szocializmus Közép-Európában* című esszégyűjteményében jelentek meg. Az írások az 1978 és 1988 közé eső dekádban születtek, kötetbe rendezetten először 1989-ben publikálták azokat. Érdekességük, hogy a vasfüggönyön inneni világ folyamatait megérteni akaró Vajda a külső és belső látásmódot egyaránt alkalmazza, miközben jó fenomenológus módjára, magukhoz a jelenségekhez ragaszkodva, félretolja az ideologikus magyarázatokat és önértelmezéseket.

A korábbi marxista gondolkodó, Cornelius Castoriadis *Devant la guerre* című 1981-es kötetének Vajda által adott elemzése⁴ megvilágító erejűvé válik, ha együtt olvassuk Hargittai új kötetével, ugyanis szakít azzal a képpel, hogy a Szovjetuniót rosszul teljesítő fogyasztói társadalomnak tekintené, azaz nem a nyugati demokráciák fejlettségi kritériumait alkalmazza rá, hanem úgy teszi fel

⁴ A hivatkozott esszé címe: *Egy olyan struktúra elemzése, amely nem hagyta figyelmen kívül a hagyományokat. A sztratokrácia.*

a kérdést, hogy melyik az a cél (érték), amelyen lemérve a Szovjetunió sikeresen működik. Ez pedig az elborzasztó következményekkel járó szovjet modernizációs kísérletek feladását követően az orosz birodalmi törekvések sikere. A 2. világháborút Nagy Honvédó Háborúként megélt, hatalmas háborús veszteségeket szenvedett országban a „kommunizmus”, a patriotizmus és a Sztálin személyét övező csodálattal és félelemmel elegy tisztelet összekapcsolódása olyan állam működtetését kívánta meg a későbbiekben, amely elég erős ahhoz, hogy a „népet” bármilyen külső ellenséggel szemben képes legyen megvédeni vagy pusztá erejénél fogva elrettenteni a támadást mérlegelő ellenséget.

A modernizációs törekvések feladása után nem maradt más választása a Moszkva központú birodalom vezetőinek, mint a szovjet társadalom kettéválasztása egy civil és egy katonai társadalomra. Az utóbbi nem azt jelenti, hogy a katonák vezetnék, vagy katonai diktatúra állna fenn. A katonai társadalom úgy van megszervezve, hogy biztosítsa a Szovjetunió hadi potenciálját, amely szuperhatalmi státuszának létéményese. E nélkül a birodalom nem létezhetne, hiszen sérül az az egyetlen elv, amely létezését legitimálhatja. A katonai társadalom folyamatosan lefölozi (belső agyelszívás) a civil társadalom legjavát, és a katonai társadalmon belül jelölik ki a helyét. Cserébe viszont számos privilégiummal látják el, melyek egyik legfontosabbika, hogy ezek az emberek érdeklődésüknek megfelelő értelmes munkát végezhetnek, s így a kevésbé polgárosodott társadalomban a műszaki értelmiségiek, kutatók és jól képzett szakmunkások nem élik meg súlyos árként a szabadság feladását.

A katonai-bürokratikus-műszaki társadalom elitjét nevezi Castoriadis sztratókráciának,⁵ melynek része a civil társadalom bürokratikus vezető rétege is, mely közreműködik a lefölozésben (belső gyarmatosítás). A civil társadalomban gyakorlatilag nem történik semmi, hiszen meg lett fosztva mobilis, kezdeményező elemeitől, s már a stagnálás vagy a rendkívül kismértékű életszínvonal emelkedés is elegendő ahhoz, hogy fennálljon a belső nyugalom. Ezzel szemben a katonai társadalom termelése hatékonyan szervezett, a birodalom ide koncentrálja erőforrásait, s mindaddig, amíg állja a fegyverkezési versenyt az Egyesült Államokkal, addig a Szovjetunió mint az orosz birodalmi törekvések megtestesítője sikeresen működik. Ebből a szempontból a gorbacsovi peresztrojka úgy értelmezhető, hogy a párt és a hadsereg legfelső köreinek egy részében kialakult a meggyőződés, hogy a birodalom csakis úgy menthető

⁵ A sztratosz görögül hadsereget jelent.

meg, ha engedik leválni a közép-európai országokat. Csakhogy ez már Reagan elnök időszaka is, aki támogatta az SDI-tervet⁶ – a korabeli szocialista sajtóban: amerikai csillagháborús terv –, melynek atyja hazánk szülötte, Teller Ede volt. Ezekkel az amerikai high-tech fejlesztésekkel az oroszok már nem tudtak lépést tartani, ami azt is magyarázza, hogy miért volt olyan rossz sajtója Tellernek a nyolcvanas évek második felében Magyarországon. Persze, ő volt az amerikai hidrogénbomba atyja is, de ez már akkoriban is régi ügynek számított, s ami fontosabb: az oroszok erre még válaszolni tudtak.

Miként Gorbacsov, úgy egyik hősünk, Andrej Szaharov is látta, hogy az SDI képes térdre kényszeríteni a Szovjetuniót, s 1988-ban, mikor első alkalommal, immár mint világhírű pacifista gondolkodó és emberi jogi aktivista az Egyesült Államokban járt, meg is próbálta lebeszélni róla az őt fogadó Reagan elnököt. A Teller Edével folytatott megbeszélésen is az SDI ellen érvelt, de sikertelenül. A szovjet hidrogénbomba atyja és megalomán nukleáris csapásmérő eszközök megálmodója nem sokkal korábban még a Szovjetunió belső számkivetettje volt. Ezt a szó szoros értelmében kell venni, ugyanis 1980 és 1986 között száműzetésben élt Gorkijban (Nyizsnij Novgorod). Szaharov érvei a következők voltak: óriási költségeket emészt fel az SDI, megvalósítása veszélyezteti a fegyverzetkorlátozást és atomháborúhoz vezethet. (124)

Hargittai úgy látja, hogy Landau kivételével az atom- és a hidrogénbomba-programban dolgozó atomtudósok mindegyikénél meghatározó volt a hazafiúi buzgalom, a meggyőződés, hogy jó ügyet: hazájukat szolgálják. Castoriadis és Vajda felismeréseinek tükrében viszont nincs okvetlenül ellentmondás Szaharov korábbi patriotizmusa és 1988-as pacifizmusa között, hiszen míg az egyik álláspont közvetlenül a Szovjetunió létezésének legitimációs rendszerét erősíti, a másik közvetve ugyanezt óvja. Mivel az SDI védelmi fegyverzet, ezért a „világbékét” kimondatlanul a sarokba szorított és megalázott szovjet vezetés kétségbeesett reakciójától kellett megvédeni, amely vezetésnek addigra tökéletesen elfogytak volna a belső tartalékai, s már nem tudott volna hová hátrálni, ha kudarcot vall az egyetlen legitimációs elv tekintetében. Ez pedig, mint tudjuk, a védelmi és elrettentési potenciál ütőképes erejének felmutatása.

Szaharov amerikai látogatásának további érdekessége, hogy Arno Penzias Nobel-díjas fizikus, aki a találkozókat megelőzően Szaharovot tájékoztatta az SDI részleteiről, arról számolt be Hargittainak, hogy Szaharov a vele folytatott

⁶ Teljes nevén: Strategic Defense Initiative, azaz Stratégiai Védelmi Kezdeményezés.

négyszemkötői beszélgetés során elvetette annak a lehetőségét, hogy az SDI-ra adott reakcióként az oroszok bevetették a nukleáris fegyvereiket. Szerinte az oroszok inkább meghátrálnak s győznek az amerikaiak, mint ahogy történt is. Akkoriban ennek 90% esélyt adott. (126) Kérdés ezek után, hogy a Reagan elnökkel és Teller Edével folytatott megbeszéléseken vajon miből indult ki Szaharov pacifista érvelése: valójában az orosz patriotizmusa motiválta volna vagy inkább a maradék 10% kockázati tényező? Penzias pontosan a kockázat megléte miatt nevezte az SDI programot erkölcstelennek, mondván hogy az egy kikényszerített globális fogadás eszköze.

Szaharov bár a megbecsült vendéget megillető udvarias elutasításban, de mégiscsak elutasításban részesült Reagan elnöknel, Teller pedig az elutasítás rá jellemző módján, a másik érveinek figyelmen kívül hagyásával reagált Szaharov SDI-t bíráló megjegyzéseire, ezek mégsem jelentettek olyan megalázó helyzeteket, mint amilyeneket egykor Mitrofan Nyegyelin marsallal vagy Nyikita Hruscsov első titkárral szemben kellett elviselnie.⁷Az utóbbiak egyértel-

⁷ Mindkét eset az atomtudósok katonai társadalmon belüli helyzetét és lehetőségeik határának a kijelölését érinti. Másként szólva: Figyelembe kell-e venni a politikai döntéshozatal során a tudósok felelősségét mint a politikai cselekvés szabadságát korlátozó tényezőt? Az első eset az 1955. november 22-én lezajlott sikeres kísérleti hidrogénbomba robbantáshoz kapcsolódik, melyet azonban tragédiák kísértek. A politikai és katonai vezetést Nyegyelin marsall képviselte a robbantást követő ünnepi fogadáson. Szaharov volt az első szónok, aki reményét fejezte ki, hogy a jövőbeni sikeres robbantások kizárólag kísérleti robbantások maradnak, azaz a bomba nem kerül bevetésre. A marsalltól világos, ám a humorba csomagolva is meglepő durvaságú példázat általi rendreutasításban részesült: „Egy öregember egy szál ingben imádkozik az ikon előtt: ‘Vezess engem, keményíts meg. Vezess engem, keményíts meg.’ A felesége, aki a kemencepadkán fekszik, így szól hozzá: ‘Csak azért imádkozz, vénember, hogy kemény legyél; majd én bevezetem.’ Ígyunk a keménységünkre!” (103) A másik esetre az ún. Cár-bomba 1961. október 31-i kísérleti robbantása apropóján került sor. Hruscsov, a politikai vezetők és az atomtudósok találkozásának házigazdája szerette volna, ha az utóbbiak demonstrálják a nukleáris potenciál további fejlesztése melletti elkötelezettségüket. Ekkor még nyeregben érezték magukat az amerikaiakkal szemben. Csakhogy ennek a kívánalomnak Szaharov felszólalása nem tett eleget, sőt olyan írásbeli feljegyzést juttatott el Hruscsovhoz, melyben az állt, hogy a további fejlesztések veszélyeztetik a kísérletek felfüggesztéséről szóló tárgyalásokat, amely tárgyalások felfüggesztését a politikai vezetés egyébként is fontolgatta. A haragra gerjedt Hruscsov a megterített asztalnál mondott beszédében utasította rendre Szaharovot. Ő is egy példázat segítségével világította meg a tudósok sajátos helyzetét: „[Szaharov] a tudományból átlépett a politikába. Olyasmibe ütötte az orrát, amihez nem ért. (...) A politika olyan, mint az a régi vicc, amelyben két zsidó utazik a vonaton. Az egyik megkérdezi a másikat: ‘Na, hová mégy?’ ‘Zsitomirba.’ ‘Milyen ravasz róka’ – gondolja az első zsidó. ‘Tudom, hogy tényleg Zsitomirba megy, de Zsitomirt mondott, hogy azt higgyem,

művé teszik, hogy Tamm, Zeldovics, Szaharov, Landau és a többiek bár a tudomány első vonalát képviselték s hivatásuk privilégiumokkal elhalmozott arisztokratái voltak,⁸ mégsem tartoztak a sztratókráciához.

Találó Landaunak a sajátos szovjet patriotizmus ellenében is értelmezhető kijelentése, mely szerint ők valójában tanult rabszolgák voltak (Hargittai – Hargittai 2008, 164), akikkel a sztratókrácia rendelkezett, még ha busásan honorálta is a szolgálataikat. Szaharov máshová téve a hangsúlyt azt mondja, hogy valójában a nukleáris projekt katonái voltak, s a résztvevőket hatalmába kerítette a háborús pszichózis, amely olyan verbális kifakadásokban is testet öltött, mint pl. a „Haritonozzuk le Oppenheimert!”, vagy a hat sikeres és öt sikertelen eredménnyel járó tesztsorozat végén a „Szovjetunió–Harry Truman – 6:5!”. (93, 285)

Hariton viszont az Arzamasz-16 vezetőjeként köztes pozícióban volt az atomtudósok, valamint a politikai és katonai vezetők (sztratókrácia) között, akikkel kapcsolatot tartott. Ilyenek voltak a Közepes Gépipari Minisztérium, a nukleáris hadi fejlesztésekért is felelős intézmény illetékesei, illetve Lavrentyij Berija, akihez egyéb politikai feladatai mellett közvetlenül a nukleáris programok is tartoztak. Az érzékeny és tapintatos Hariton azonban a célok elérése érdekében könyörtelenné is tudott válni, miként az 1945 tavaszán is történt, amikor a Vörös Hadsereg ezredesként a legyőzött Németországban atomtudósok és német urántartalékok után kutatott. Részt vett a kikérdezésekben és

Zsmerinkába utazik.’ (...) Hagyják a politikát ránk – mi értünk hozzá. Maguk csak csinálják és teszteljék a bombákat. (...) Szaharov ne próbálja megmondani nekünk, mit csináljunk vagy hogyan viselkedjünk! (...) Anyámasszony katonája lennék, nem pedig a minisztertanács elnöke, ha a Szaharov-félékre hallgatnék!” (105) Nyilvánvaló hasonlóságot mutat a két beszéd hatalmi logikájának maskulin vonulata, amelynek elemzéséről most le kell mondanunk.

⁸A privilégiumok lehetnek: magas fizetés, külön orvosi ellátás, vásárlási jog az ún. Berjozka boltokban kuponért, dácsa, gépkocsi, a gyermekek bejutása tetszőleges belföldi egyetemre, haláluk után pedig sírhely a Novogyevicsi temetőben. A nukleáris programban való részvétel megkönnyíthette az akadémiai tagság elnyerését, akár a levelező tagság átugrásával is, s ez további anyagi juttatást és az akadémia kontójára való gépkocsi-használati jogot jelentett, természetesen sofőrrel. Nem utolsó sorban pedig a kutató fizikusi vagy kémikusi hivatás a létezés privilegizált módját jelentette, hiszen alapkutatások esetén a szellemi alkotás szabadságát biztosította kreatív környezetben. (vö.: Breidenbach–Nyíri 2002) Elég csak a híres Landau- vagy Kapica-szemináriumokra gondolni. A nukleáris programban dolgozó tudósok sohasem szakadtak el teljesen az alapkutatástól. Hariton ugyanis jól tudta, hogy a tudományos műhelyeket az alapkutatásban való részvétel inspirálja, s nem a meghatározott céloknak alárendelt projektek.

alighanem döntött a szovjet nukleáris program szempontjából értékes személyek elhurcolásáról is. (283–284)

Hariton példája jól mutatja, hogy mélyen elkötelezett volt a szovjet hadi fejlesztések sikere mellett, s ennek a birodalmi patriotizmusnak valójában még őt fenyegető konkrét ellenségre sem volt szüksége. Elég volt hozzá a háború után az amerikaiakkal való lépéstartás kényszere, hogy ne sérüljön az orosz birodalmi aspirációk legitimációs oldala, melynek alapját a hadi potenciál ütőképes ereje adta. Ez a szovjet–orosz patriotizmus azonban különbözött a tradicionális orosz patriotizmustól, amelyet a Tamm által az ellene zajló kampány idején csak „szegény Szolzsziknak” nevezett Szolzsenyicin is képviselt. Ő a nyugati önzéssel és számítással szembehelyezett orosz lelkeség lerombolását róta fel a szovjet modernizációnak, amely az orosz tradíciónak azokat a számára értékes elemeit iktatta ki, amelyek útját állták az iparosításnak.

Bár mindkettő értelmezhető orosz patriotizmusként, Szolzsenyicin kulturális-történelmi okok miatt szembefordult azzal a szovjet világgal, amelynek szuperhatalommá tételében az atomtudósok fontos szerepet játszottak. Kérdés, hogy célravezető-e Szolzsenyicin patriotizmusát nacionalizmusnak nevezve, még ha finoman is, de leminősíteni hőseink patriotizmusával vagy Szaharov liberálisnak nevezett későbbi pacifista és emberjogi alapú, egyébként meglehetősen naiv elemeket is tartalmazó gondolkodásával szemben. (114) Világos, hogy ennek a szembeállításnak az alapja az, hogy Szolzsenyicin elutasította a szovjet modernizációt, amely azonban viszonylag hamar le is állt, s a befagyott modernizáció következményeként, mintegy annak helyettesítőjeként alakult ki az egymás mellett létező civil és katonai társadalmak hierarchikus rendszere.

Visszatérve ahhoz a korábbi ponthoz, amikor az idős Hariton Arzamasz-16 építésére való visszaemlékezésének részvétlenségét elemeztük, megerősítve látjuk, hogy olyan ember memoárjairól van szó, aki a szovjet sztratosztrikus hatalmi rendszer működtetésében nemcsak fontos szerepet vállalt, de érdekelve is volt annak sikerében,⁹ s mintegy összenőtt az évtizedeken át viselt feladattal. Sajnos vagy sem, de nem találtunk olyan adalékot, amely kizárta volna annak lehetőségét, hogy Hariton és szerzőtársának visszaemlékezéseiben ne

⁹ Ehhez további bizarr adalékul szolgál Berija honorációs rendszere, melyben a jutalmak és büntetések egymás szimmetrikus párjai. A legnagyobb jutalmat (a Szocialista Munka Hőse kitüntetést és egyebeket) sikeres próbarobbantás során az kapja, akit kudarc esetén kivégeztek volna, Lenin-rendet azok kaptak, akiket a leghosszabb börtönbüntetés fenyegetett és így tovább.

véletlen elemként jelent volna meg a rabok munkájának többé-kevésbé adottként, a rendszer mintegy természetes velejárójaként való tudomásul vétele.

A szovjet rendszer működésével kapcsolatban mondottak alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy amennyiben a helyzet úgy kívánta, akkor a politikai döntéshozók szemrebbenés nélkül átléptek a hivatalos ideológia szabta korlátokon. Így tett a Jezsovtól „racionálisabb” Berija a 30-as évek végén, amikor a büntetőtáborokat gazdaságosabbá kívánván tenni, amnesztiával szabadjára engedte a foglyok harmadát. (16) Később, az atomfegyver-program felelőseként a halmozottan hátrányos családi háttérű Haritont (zsidó származás, az országból száműzött, végül a Gulagra ítélt apa) nevezte ki az Arzamasz-16 élére. A döntésnek persze olyan oldala is lehetett, hogy Berija a problémás háttérű Haritonnál feltételezte, hogy könnyebben kezelhető lesz, hasonlóan mérlegelve, mint azt az óceán túloldalán Groves tábornok Oppenheimer zsidóságával kapcsolatban. (285)

Ennek a célracionális magatartásnak nem célja, hanem inkább következménye volt, hogy a kutatókat a háborús években nem vitték front- vagy egyéb munkaszolgálatra. Akiket mégis elhurcoltak, azokat inkább a táboron belüli kutatásokat biztosító könnyített saraskába vitték, mint a rakétamérnök Koroljovot és repülőkonstruktor Tupoljevét.¹⁰ A döntéshozatal esetében nem valamilyen emelkedett racionalitás vagy felvilágosult magatartás dominált, mint inkább az eszköznek tekintett ember (humán erőforrás) végtelenségig való célirányos kiaknázása közvetlenül a hatalmi célok érdekében.

Az egyes élettörténeteket jobban megértjük, ha röviden kitérünk a tudományról való hivatalos szovjet gondolkodásra is, a sajátos szovjet tudományfilozófiára, amely a korabeli vitákat és önkritikákat látva fundamentálisnak bizonyult a tudományok vonatkozásában. E szerint a valóság megragadásának legközvetlenebb tudományos módja az, amit a marxista-leninista gondolkodás tesz és állít. A természettudományok alárendeltek ennek, mintegy származékosak hozzá képest. Ezért is lehet a tudományos módszerekre és teljesítmé-

¹⁰ Hogy miként is képzelhetnénk el a saraskát, többet jelenthet egy szépirodalmi műből vett megvilágító erejű idézet, mint akár egy hosszabb leírás. Füstöss László rálelt erre az irodalmi szövegrészre Szolzsenyicinnel *A pokol tornáca* című művében: „– Azt mondja – saraska. Mit jelent a saraska? – És hogy adagolják itt a kenyeret? – Fehér kenyérből negyven dekát adnak fejenként, a fekete meg ott van az asztalon. – Ne haragudjon, de hogyhogy – az asztalon? – Hát úgy, az asztalon, felszeletelve, aki akar, vesz belőle, aki nem akar, nem vesz. – Ne haragudjon, de mi ez itt: Európa vagy mi?” (Füstöss 2014, 176)

nyekre nézve bírálatot gyakorolni a hivatalos ideológia talajáról. Csakhogy, mint korábban jeleztük, a praktikus megfontolások menetrendszerűen felülírták ezt, így a tudományról folytatott kieroszakolt viták során is tudományon kívüli igények keresték a beteljesülésüket, gyakorta alig leplezett személyes ambíciókat követve. Ez is mutatja, hogy bár kivételezett helyzetben voltak a fizikusok a biológusokhoz és a vegyészekhez képest, de helyzetük mégsem volt könnyű. A tudósok számára, akik közül számosan zsidók voltak (mint pl. Ginzburg, Hariton, Landau, Zeldovics és mások), a tudomány a szellemi alkotás sajátos menedékeként szolgált, a nukleáris programban való részvétel pedig az életben maradás esélyét biztosíthatta.

A tudományok Szovjetunió belüli története több szakaszra osztható. A '20-as évek elejétől a '30-évek első feléig a szovjet kutatók szabadon tarthattak kapcsolatot a külföldi tudósokkal és államilag támogatott külföldi ösztöndíjakkal segítették elő a szovjet tudomány bekapcsolását az európai tudományos vérkeringésbe, ami nyilván a megerősítését szolgálta (pl. Landau Bohrnál Koppenhágában, Kapica Rutherfordnál Cambridge-ben stb.).

A harmincas évek első felétől-közepétől ezek a lehetőségek megszűntek és megjelent a kozmopolitizmus vádja a tudósokkal szemben. A háború előtt ennek a nyelvi kódznak a jelentése hozzávetőleg annyi volt, hogy az illető hajbókol a nyugati tudomány előtt, keveset hivatkozik szovjet szerzőkre. Itt már megjelenhet a személyes indíték, hiszen nem mindegy, hogy kinek az idézettségi indexét kellene a vád működtetésével feljavítani. A háborút követően azonban a kozmopolitizmus határozott zsidóellenes tartalommal töltődött fel, s készen álltak a tervek, hogy a biológiához és a kibernetikához hasonlóan a hatalom megrendszabályozza a fizikát is.¹¹ A politikai vezetés azonban belátta, hogy a burzsoá tudománynak kikiáltott relativitáselmélet és kvantumelmélet nélkül nem lesz szovjet atombomba, ezért ismét az ideológiai határokon átlépő sajátosan racionális döntést hoztak, amennyiben mégsem vonták felelősségre az elhajló fizikusokat.

A fiatalok pályaválasztását azonban óhatatlanul befolyásolták a tudomány körüli csatározások, mert az elméleti kutatások a fizikában és kémiában sokkal inkább ki voltak téve az ilyen támadásoknak, mint a kísérletezéshez szorosabban kapcsolódó tevékenységek. Landau 1947-es kijelentése, mely szerint „[a]

¹¹Sztálin élete végére készen állt a zsidók Távol-Keletre való áttelepítésének a terve is, amelynek átültetését a gyakorlatba a generalisszimusz halála akadályozta meg. A Kreml Sztálin elleni merénnyel megvádolt zsidó orvosait is ekkor engedték szabadon.

patrióta vonal bajt hoz a tudományos életünkre: még inkább eltávolít a Nyugat tudósaitól, és növeli a szakadékot, amely elválaszt bennünket...”, rámutat a „patrióta” kifejezés egy olyan jelentésére, amely különbözik mind Szolzsenyicin orosz, mind pedig az atomtudósok sajátos szovjet patriotizmusától, ám nem ellentétes velük. (167) A Nyugattal való szakítás támogatói ők a tudományok területén, akiket gyakran személyes érdekek motiválnak. Ebbe a törekvésbe beletartozhat a szovjet tudományon belüli, idegennek tartott elemekkel való leszámolás is.

Érdekes példával szolgál a kémiai szerkezetelméletek megvitatására 1951 júniusában összehívott moszkvai konferencia. Valójában az egyes tudományos területek elleni hadjárat újabb szakaszáról volt szó, s a kémikusokat a fizikusokkal ellentétben nem védte az ideológiát felülíró államérend. A probléma forrását az jelentette, hogy a kémikusok „egyik csoportjának körében” elterjedt a rezonanciaelmélet használata, egy közelítő szerves kémiai modellt, amelynek alkalmazását Nyugaton is viták övezték, viszont praktikusnak bizonyult. Magára vonta azonban a burzsoá idealizmus vádját, mert kikezdi a szerkezetvizsgálat materialista alapjait. Bár a viták során többször is hivatkoztak azokra a Sztálintól származó kijelentésekre, amelyek a kritika szabad gyakorlásának fontosságát hangsúlyozták, a rezonanciaelméletet végül leleplezték. A rezonancia-probléma egyik legádázabb ellenfele Cselincev professzor volt, aki a kritikáját a saját szerkezetelméletéből kiindulva fogalmazta meg, amely azonban ellentétes volt a kémiai szerkezet modern elméletével és a kvantumkémia alapjaival. A rezonanciaelmélet terjesztőit elmarasztalták, hogy nyugati szakembereket „bálványoznak” és bűnösen elhanyagolják a szovjet és orosz tudósok idevágó munkáit. Az elmarasztalt kémikusok megbánták a bűneiket és ők is a rezonanciaelmélet kritikusává váltak.

A konferencia egyik sajátossága volt, hogy filozófusok is összecaptak a kémikusokkal. Egyikük, Kedrov, aki a múltban kettétört karrierjét a káros ideológiák kérlelhetetlen kritikusaként állította ismét emelkedő pályára, a tudomány külföldi óriásairól, Schrödingerről, Diracról, Paulingről és Heisenberggről is lerántotta a leplet. Egyebek mellett az ő felszólalása is többekben felébresztette a gyanút, hogy a fizikusokkal szemben már előkészített anyagokat használták fel a kémikusok ellen. A konferencia jegyzőkönyvében nagyfokú bátorságról téve tanúbizonyságot, eltérő vélemény is megjelent az Ukrán Tudományos Akadémia egyik tagjának, Silovnak a tollából, aki bíráló hangon jegyzi meg, hogy tudálékos viták helyett az új eredményekre kellene összpontosítani.

Voltak azonban olyanok is, akik másként értékelték a moszkvai konferenciát. Szerintük a szovjet kémia első vonalát alkotó tudósok önvédelmi reflexe hívta életre, és saját kezdeményezésre tartottak egy korlátozott tisztogatást, elkerülve ezzel a kémiába való súlyosabb beavatkozást, miközben sikerült el lehetetleníteniük saját szélsőségeiket, így Cselincev professzort is. Bár voltak, akik ennek következtében elveszítették a munkájukat, de emberéletet nem követelt a tisztázó vita, amelynek azonban voltak nem kívánt következményei is. Hosszú távra elriasztotta ugyanis a fiatal kémikusokat az elméleti kémiai kutatásoktól. (363–369)

Láthatjuk, hogy nem is olyan egyszerű a szovjet viszonyok között a jót megkülönböztetni a rossztól. Mintha erre is reflektálna a Tamm által szívesen ismételtetett mondás: „Istenem, adj türelmet ahhoz, amin nem tudok változtatni, bátorságot ahhoz, hogy harcoljak a megváltoztathatóért, és bölcsességet ahhoz, hogy a kettőt meg tudjam különböztetni egymástól.” (37) Merthogy jót vagy rosszat tett-e Alekszandr Nyeszmejanov, az egyik első számú szovjet szerves kémikus akkor, amikor leváltotta közvetlen munkatársát a laborvezetői posztról, miután annak férjét koholt vádakkal letartóztatták?

Mondhatnánk, hogy a szolidaritás felmondásának csúfos példáját mutatta Nyeszmejanov, viszont a leváltott munkatárs szentül meg volt győződve róla, hogy ez a lefokozás mentette meg, merthogy ennek köszönhetően tévesztették szem elől. (361) S vajon Vitalij Ginzburg, a Gorkijba száműzött Szaharov munkahelyi főnöke hátat fordított-e Szaharovnak, amikor megállapodtak, hogy a munkahelyi kollégákat Szaharov nem próbálja bevonni a tiltakozó akcióiba, ugyanakkor az emberi-kollegiális kapcsolatot továbbra is fenntartották vele, és segítették, hogy lépést tudjon tartani a tudomány újabb eredményeivel? (117–118)

Hargittai István új könyve egy képzeletbeli sétára is invitál a Novogyevicsi temetőbe, ahol a cári Oroszország nagyjai mellett megtalálhatók a szovjet idők büszkeségei, így az *Eltemetett dicsőség...* szereplőinek legtöbbször, miként szovjet (Hruscsov) és posztszovjet (Jelcin) politikusok sírjai is. Ennek lehet olyan olvasata, hogy a tudósok igencsak megbecsült helyzetben voltak a szovjet időkben. Árnyalja azonban a képet, hogy a szovjet tudománypolitika nem a személyes teljesítményeket ünnepelte, pl. a Nobel-díj elnyerésekor, hanem a sikert minden szovjet tudós sikerének, a szovjet tudomány sikerének tekintette, így első sorban a Szovjetunió nagyságának fokmérőjeként.

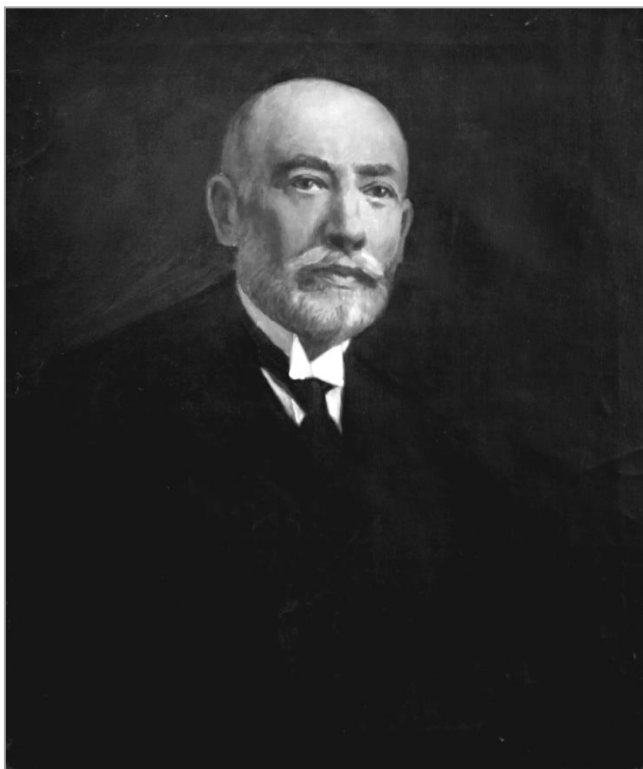
Lezárásként feltehetjük a kérdést, hogy jobban ismerjük-e a mai Oroszországot, mint ifjú korunk Szovjetunióját? Vajon Oroszország ma miként tekint önmagára? Rosszul működő fogyasztói társadalomként vagy továbbra is a birodalmi gondolat hordozójaként? A választ, hogy képes-e többé-kevésbé elfogadható fogyasztói színvonalat biztosítva működni, avagy lehetőségében áll-e lemondani a birodalmi gondolatról – augusztus közepén írom e sorokat –, a következő hónapok eseményei fogják megadni.

A legvégén fontos megjegyezni, hogy Hargittai István érdekes témákban, problémákban lebilincselően gazdag új kötetét még megközelítőleg sem sikerült átfogni a jelen írással. Azoknak, akiknek felkeltette a figyelmét, jelezzük, elolvasását semmi nem pótolhatja.

IRODALOM

- BREIDENBACH, Joana – NYÍRI Pál (2002): „Filharmonikus pofák”. *Mozgó Világ*, 2002. 9. sz.
<http://epa.oszk.hu/01300/01326/00031/05Nyiri.html> (2014. 08. 10.)
- FRANK Tibor (2012): *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945*. Gondolat, Bp.
- FRENKEL Andor (2007): Egy elméleti fizikus vándorútja Budapesttől Bostonig. Beszélgetés Tisza László professzorral. Harmadik rész. *Természet Világa*, 2007. 4. sz.
<http://www.termeszenvilaga.hu/szamok/tv2007/tv0704/tisza.html> (2014. 08. 10.)
- FÜSTÖSS László (2014): Hargittai István: Eltemetett dicsőség, avagy hogyan tették a szovjet tudósok szuperhatalommá a Szovjetuniót. *Fizikai Szemle*, 2014. 5. sz. 175–176.
- HARGITTAI István (2006): *Az öt világformáló marslakó*. Vince, Bp.
- HARGITTAI István (2011): *Teller*. Akadémiai, Bp.
- HARGITTAI István (2012): Fizikusok a Novogyevicsi temetőben. *Fizikai Szemle*, 2012. 6. sz. 192–196.
- HARGITTAI István (2013): Hetvenéves laboratórium. Los Alamos és „Los Arzamas”. *Magyar Tudomány*, 2013. 12. sz. 1485–1494.
- HARGITTAI Magdolna – HARGITTAI István (2008): Az elméleti fizika csúcsein – tragédiák között. Lev Davidovics Landau centenáriuma. *Fizikai Szemle*, 2008. 5. sz. 161–166.
- KLADIVA, Eduard (2009): Zomrel posledny mohikan starej ruskej fyziky.
<http://kladiva.blog.sme.sk/c/209760/Zomrel-posledny-mohikan-starej-ruskej-fyziky.html> (2014. 08. 10.)
- PALUGYAI István (2014): Az aranykalitka titkai. *Népszabadság*, 2014. április 25.
<http://nol.hu/lap/az-aranykalitka-titkai-1458589> (2014. 08. 10.)
- PATKÓS András (2014): A szovjet tudomány fogoly arisztokratái. *Holmi*, 2014. 6. sz. 737–741.
- PÉCSI Krisztina (2014): Délutáni találkozás. Beszélgetés Hargittai Istvánnal a Magyar Tudományos Akadémián. Elhangzott: 2014. 05. 13-án, 17:04-től a *Katolikus Rádió*ban.
http://www.katolikusradio.hu/?m_id=4&m_op=viewmusor&id=339397 (2014. 08. 10.)

- SOLT György (2008): Lev Landau – a fizikus és kora. *Természet Világa*, 2008. 5. sz.
<http://www.termeszettelago.hu/szamok/tv2008/tv0805/solt.html> (2014. 08. 10.)
- SZ. n. (2004): Szárov, a zárt orosz atomváros nyitott kapui. *Új Szó*, 2004. március 11.
<http://ujso.com/cimkek/kitekinto/2004/03/11/szarov-a-zart-orosz-atomvaros-nyitott-kapui>
(2014. 08. 10.)
- SZ. n., é. n.: Weapons of Mass Destruction (WMD). Arzamas-16 / Sarov, „The Installation”,
Russian Federal Nuclear Center, *All-Russian Scientific and Research Institut of Experimental
Physics* (VNIIEF) N 54°49' E 43°22'.
http://www.globalsecurity.org/wmd/world/russia/arzamas_nuc.htm (2014. 08. 10.)
- VAJDA Mihály (1994): *Orosz szocializmus Közép-Európában* (2. kiadás). Századvég, Bp.

*Kiss Ferenc (1862–1948),
a Debreceni Egyetem első rektora
Csűrös Béla 1948-ban készített festménye
(Reprodukció: Barcza János)*

Vers? Kép? Regény?

Játék műfajhatárok nélkül – hogyan lesz műtárgy a szövegből

Föladja a leckét Rónai-Balázs Zoltán költő és Jakatics-Szabó Veronika képzőművész páros műfajteremtő kísérlete, a versképregényeket közreadó kötet. *Urbánus poémák* címmel a szerző- (és házaspár) 2011 őszén rendezett kiállítást a budapesti Kogart Galériában. Ott mutatták be a Rónai-Balázs verseit megfestő Jakatics-Szabó 12 képét, melyek azt a törekvést kívánták illusztrálni, hogy a képregényformából létre lehet hozni egy újabb publikációs felületet, tehát az írás és a kép médiuma között egy új közlési és befogadói csatorna alakítható ki. Nem sokkal a kiállítás után könyv formában is napvilágot látott az anyag egy német kiadónál *Das Licht Hinter Stirn (Homlokod mögött a fény)* címmel (Jakatics-Szabó – Rónai-Balázs 2011), Széll Zsófia fordításában. A fekete-fehér könyvet az *Orpheusz* magyar nyelvű, színes kötete követte a kissé archaizáló *Urbánus poémák* címmel (Rónai-Balázs – Jakatics-Szabó 2012), annak végén külön blokkban kaptak helyet a Kántás Balázs tolmácsolásában angol nyelven is olvasható versek, immár képek nélkül.

A próbatétel nemcsak irodalmi és képzőművészeti, hanem vizuális kommunikációs, vizuális retorikai, médiaesztétikai tekintetben egyaránt megfogalmazódik. Mivel szépirodalom és képzőművészet találkozásáról beszélünk, témánk szempontjából nem lenne haszontalan azt sem végigtekinteni, hogy a képregényt vajon miért nézte le úgy az irodalom-, mint a művészettudomány, illetve mi vezetett a műfaj akadémiái elismeréséig.

Ezekre a kérdésekre választ kínál a képregénnyel foglalkozó szakirodalom, (Dunai 2014) mi inkább azt keressük: vajon milyen új sajátosságokat takar a szokatlanak tűnő szóösszetétellel született versképregény elnevezés? Van-e nyoma (ha igen, milyen nyoma van) a hagyományos képregény műfaji és formai jellemzőinek? Külön lehet-e választani a versek (szöveg) és a festmények (kép) üzenetét – tehát inkább verseket, inkább képeket, illetve képregényhatást keltő módon illusztrált verseket kap az olvasó (?) –, vagy létrejön egy, a szöve-

gen és a képen túli (a médium szót a közvetítő mellett köztesként is értelmező) üzenet? Egyáltalán: milyen olvasati lehetőségeket kínál ez az új műfaj? Mielőtt megkíséreljük a válaszadást, át kell tekintenünk röviden a képregény néhány műfaji és formai sajátosságát.

Nemlineáris olvasói magatartás

A hagyományos képregény egy sajátos formanyelvvel rendelkező elbeszélő médium, gyakran (de nem minden esetben, illetve nem szükségszerűen) szöveggel kísért állóképek narratív sorozata. (Dunai 2007, 2014) Szokás a műfajt parairodalomnak, rajzolt irodalomnak vagy a kilencedik művészetnek is nevezni. (Dunai 2007; Maksa 2010) A hagyományos képregény elnevezés egy fajta kettősséget rejt magában, tudniillik, a történetmondásban a *kép* dominál, illetve: a *regényes* történetet képekben meséli el a szerző (utóbbi titulust éppen a képdominancia miatt mondhatja magáénak a rajzoló, illetve lép az irodalmi szöveg alkotójával társszerzői viszonyba, gyakran az elé). A magyar elnevezés a képregényt tehát a regényhez köti – szemben például az angol *comicsszal* és a francia *bande dessinée*-vel, sőt az utóbbinál szélesebb a jelentése, mert nemcsak a rajzolt történet, hanem a fotóregény is ugyanebbe a műfaji kategóriába tartozik. Az elmúlt fél évszázad magyar hagyományában (s itt is főleg a szocialista korszak képregényeiben) jellemzően nem egy eredeti történetről, hanem adaptációról volt szó: a népszerű képregények kalandregényeket, sci-fi sztorikat vagy krimiket és klasszikus szépirodalmi alkotásokat dolgoztak föl. Meghatározó szerepet kapott a kép, az eredeti irodalmi szöveg szinte eltűnt, mindössze a cselekménykövetés szempontjából nélkülözhetetlen elemek vagy utalások maradtak meg, a jellemrajzot is pótolni tudta a kép, a narrátor a szöveget eleve képben láttatta. A képregényrajzoló tehát nem egyszerűen a szöveget illusztrálta, hanem átalakította azt rajzzá, és minél tökéletesebb volt ez a „fordítás”, annál kevesebb szövegre volt szükség a megértéshez.

Ma e köztes helyzetben lévő médium, avagy a kilencedik művészet reneszánszáról beszélhetünk, (Dunai 2007) amely egyaránt izgalmas terep a multi-és intermediális kutatásoknak. A tudományos vizsgálatok kitérnek egyrészt a műfaj eredetére, történetére, illetve a formanyelvére, esztétikai tartományaira, másrészt társadalmi szerepére, még az ismeretterjesztésben betöltött funkciót is ide értve. (Maksa 2007, 2010; Dunai 2014) Vizuális retorikai szempontból a

kép és szöveg sajátos viszonyának alakulását, a képi érvelés lehetőségeinek formálódását is nyomon követhetjük a műfaj történetének tükrében. A vizuális retorikai érvelés lehetőségeit (Vitéz 2013) alapvetően befolyásolja a képregény által kínált nagyfokú olvasási (és értelmezési) szabadság. Ez azt jelenti, hogy a képregény befogadása nemlineáris olvasást igényel, (Dunai 2007) de a lineáris olvasást eleve lehetetlenné is tenné a képregénypanelek (pl. a képkockák és képsorok, oldalak és oldalpárok) megjelenítése. Mindkét képregénytörténeti hagyomány (a korábbi képaláírással és a későbbi szó-buborékos) a kép-szöveg integrációt mutatja, s bizonyos értelemben még a középkorban elterjedt *Biblia pauperum*ok is a képregényes kép-szöveg narráció megoldásait alkalmazták.

Ez a tény/jelenség azt az üzenetet foglalja magában, hogy bármilyen klaszszikus előzményről is legyen szó, a képregény tulajdonképpen a képernyőn való olvasás sajátosságait előlegezte meg. Az olvasás során folyton szembesülünk azzal a helyzettel, hogy – akarva-akaratlanul – végigpillantunk a kisebb-nagyobb paneleken (megállapítandó például az olvasás helyes irányát, vagy éppen a képstruktúra dinamikája vonzza a következő panelhez a tekintetet), és ilyenkor kikerülhetetlen, hogy előre megtudjunk újabb részleteket a történetből. „Egy adott panel olvasásakor periférikusan észleljük a többi képkockát, így a jelen összefolyik a múlttal és a jövővel. Az olvasás élménye a nemlineáris olvasásé, hiszen még a lineáris cselekményt sem lineárisan ismeri meg az olvasó. A statikus elemek térbeli elhelyezkedése emellett az olvasót állandóan választások elé állítja. Így az olvasóé a döntés, hogy a panel mely elemét tekinti meg előbb: a képet vagy a hozzá tartozó szöveget, illetve a kép mely részletét, hiszen a(z álló) kép befogadását, szemben a szövegével, eleve nem kötik a linearitás béklyói.” (Dunai 2007) Ugye, mennyire hasonlatos ez a helyzet a megnyitott internetes oldalon való barangoláshoz?

Versszélesség és narratív jelleg

Nos, a hagyományos szövegépítkezéssel szemben ezt a fajta nemlineáris olvasói magatartást is figyelembe kell venni a versképregény alkotóinak. A verstörténet (ha lehet ilyenről beszélni egyáltalán) fragmentumokra bomlik, a szó-buborékokba kerülő sorok és rövidebb versszakok megkívánják az önálló értelmezhetőség státuszát és lehetőségét. Ennek következtében egyrészt a vers képszerűsége értékelődik tovább, illetve a paneljelleg a kombinatorikus lírai kísér-

letek kalandjával ajándékozza meg a verset és olvasóját egyaránt. S ha az volt az állításunk főntebb, hogy a képregény kifejezésben a kép dominál, úgy az elé illesztett „vers” szó most átalakította ezt a sorrendiséget, ugyanis nem a cselekmény, nem a kép, hanem a vers lesz a főszerelő – a verset mondja el és teszi egy másik kifejezéssel is érzékelhetővé a kép, ebből a találkozásból aztán kiolvasható akár egy történet is.

Am szükségünk van-e egyáltalán a regény szóra a kifejezésben? Fölebred bennünk egy olyan érzés, hogy a képregény a formát jelöli, a műfaji jellemzők azonban alapvetően líraiak maradnak: a versek (sorok és versszakok) szöveg-buborékokban jelennek meg, s a képek nem egy új értelmezési szintet hoznak létre, csupán ugyanannak a szintnek egy új olvasatvariációját. (Természetesen már a szint kifejezéssel is óvatosnak kell lennünk, hiszen a nemlineáris olvasással nem a mű mélységére vagy magasságára, hanem „szélességére” helyeződik át a hangsúly.) Annak is lehet jelentése a szerzői értelmezés folyamatában, hogy míg a német nyelvű kiadásnál a képzőművész neve (Jakatics-Szabó Veronika) állt elől, a magyar változatban azonban már a költő (Rónai-Balázs Zoltán). Egyértelművé tették a költő mű elsődlegességét, nem zárva ki azt a lehetőséget sem, hogy a költői hang meghatározó voltát ismerték föl. Viszont immár a címdoldalon olvasható a műfajmegjelölés angol verziója (*comic poems*), amely a képregény (*comic*) elsődlegességére utal, a mellé rendeli a költeményt. (Talán csak a fordítás miatt történt meg a jelentésárnyalatnak ez a módosulása, a szerzői szándékban a vers primátusa marad meg.)

Mivel ezek a képek alapvetően (vagy többségükben) nem narratívák (azaz nem epikusak), hanem líraiak, ezért a vers és a kép ugyanabba a lírai mezőbe kerül. Ugyanakkor a lírai jelleg mellett az ábrázolás epikai karaktere, szerkezeti felépítésében pedig az epikaival együtt a drámai mozzanatok sora is megjelenik. Legalábbis Sík Sándor esztétikai rendszerezése szerint, amelyben a líra élethangulatot, az epika világgépet, a dráma morált közvetít; a líra ábrázolásának középpontjában az egyén és a lelkiállapot, az epikában a világ és az élet, a drámában az ember és a sors áll; a szerkezeti felépítettséget tekintve: a líra az akkordot és variációt alkalmazza, az epika a „szélességet”, a dráma pedig a sűrítést. (Sík 1990)

A képek és versek kevésbé sugároznak világgépet, inkább az élethangulatot és a morális elemeket közvetítik – a moralizáló mozzanatok itt ugyanis még nem érik el a világgépi minőséget, a szociológiai önmeghatározás vagy a társadalomkritikai szándék véleményünk szerint alárendelődik a(z alanyi) költői

kifejezésnek. Az ábrázolást illetően az egyén és lelkiállapot mellett a világ és az élet színterei is erőteljesen jelen vannak, legalábbis ami az „urbánus” élettereket jelenti. A lírai akkord és a variáció mellett végül – a nemlineáris olvasatjelleg által megteremtett szélességgel együtt – a sűrítésnek van jelentős dramaturgiai szerepe a rajzokon.

Már az első beszámolók is meglehetősen ellentmondásosak voltak a versek és a képek viszonyának megítélésében. Egyrészt kiemelték, hogy a képek nem illusztrációi a verseknek, ezek a művek „se nem szövegek, se nem képek”. (Payer 2011) A szerzők arra alapozták elképzelésüket, hogy a képregény-forma – az itt fölfedezhető epikus tulajdonságok ellenére – alapvetően nem epikus jellegű (az elnevezés – „regény” – sem feltétlenül utal cselekményes mivoltra). A cselekményhez szintén nem kötött lírai mű általában lineárisan épül föl a kisebb gondolati elemekből, melyek összeköthetők, de akár el is választhatók egymástól (az elválasztás mindenesetre a külső élményről a belső hangulatra, majd a látványról az indulatra koncentráció erőket jeleníti meg).

Vitatkoznak a szerzők tehát azzal, hogy a képregény kizárólagosan narratív műfaj lenne – Rónai-Balázs Zoltán szerint egy nem epikus gondolat sor is gondolati egységekből áll össze, amelyeket aztán képregénnyé lehet szerkeszteni. A képregény és a narrativitás kapcsolata egyébként is a „csalóka magyar elnevezésből fakad” – Maksza Gyulai idézett szóhasználatával (Szép 2014) – hiszen nemcsak elbeszélő és nemcsak fikciós műfajok lehetnek képregények: markáns cáfolata a fönti állításnak például az amerikai Joe Saccó, aki a politikai képregényriport klasszikusnak számító mestere.

A vers mint műtárgy

A kép és vers viszonyát vagy elsődlegességét nyugodtan faggathatja a befogadó, a kritika és az értelmezői logika, nem árt ugyanakkor az alkotói szándékokra is ügyelni, legalábbis figyelembe venni a szerzői értelmezést az egyik lehetséges narratívaként. A kelet-európai képregény létéről rendezett tudományos és művészeti diskurzus során a Jakatics-Szabó – Rónai-Balázs szerzőpáros kifejtette, hogy számukra a versképregény egy izgalmas kísérlet: sokkal inkább műtárgy, mint vers. Az *Urbánus poémák* célja pedig kettős volt, egyrészt a kortárs verseket egy olyan közegben terjeszteni, ahová a vers nem jut el (a galériában); másrészt Jakatics-Szabó Veronika alkotásait új területen kívánták bemu-

tatni. A versképregények a kortárs magyar műtárgypiacon is megállták a helyüket, bekerültek néhány magángyűjteménybe, illetve képzőművészeti magazinokban is publikáltak reprodukciókat.

Ezt a szándékot láttatja Balogh Orsolya kritikája (2012), miszerint a közös kötet elsősorban Jakatics-Szabó külföldi terjesztésre szánt katalógusának tekintendő. Más megfogalmazásban: a két szerző nemzetközi portfóliójának, amit egyébként az is alátámaszt, hogy a kötet végén részletes önéletrajzokat találunk, a bevezetőben pedig azt az ismertetést olvashatjuk, amely a németországi kiadást méltatja (Sebők Melinda irodalomtörténész tollából). A katalógus- vagy portfóliójelleget támasztja alá további két írás bevezető blokkba emelése: Szabó Noémi rövidebb esszéje Jakatics-Szabó Veronika műveihez, valamint egy részlet Turczy István Kogart Galériában elmondott megnyitó beszédéből. Minden szöveg angol fordítása megtalálható a bevezető második felében (s bármennyire is takarékoskodott a szerkesztő a címnegyedívvel, maga a versképregénysorozat így csak a 14. oldalon kezdődik – és a 41. oldalon véget is ér).

Mindenesetre az alkotók számára a képregény a kortárs vizuális kultúra egyik ága. A kortárs művészet fontos tendenciája, hogy egybemosódnak a határok a különféle műfajok és formák között, s ők a képregényt is egy ilyen fúzióknak látják, magukat pedig nem tartják képregény alkotóknak. (Szép 2014) Ha így van, a vers „hivatalosan” is belépett a kortárs vizuális kultúrába, megtörtént ugyanis ez az átlépés korábban a falfirkáknál, a street art verbális megjelenítési közegeinél (miként a slam poetry esetében a vers átlép a kortárs popkultúra újabb területeire, merésznek tűnő képzettársítással: a stand up comedy után immár *stand up poetry*-ről is beszélhetünk). A határjellegét más értelmezések szintén kiemelik, Szabó Noémi például úgy fogalmaz, hogy ennek az új sorozatnak a darabjai a kortárs irodalom és képzőművészet határterületének lehetőségeivel kísérleteznek, „izgalmas és friss hangvételű szimbiózisba olvasztják a képet és szöveget”. (Szabó 2012)

S azért is érdekes ez a versképregény jelenség, mert mindennek ellenére ott maradt a névben a „képregény” kifejezés. Ezt szintén nehéz definiálni, ám elfogadhatjuk egyrészt Maksa Gyula (főnt említett beszélgetésen is kifejtett) meghatározását, amely szerint a képregény sajátos kommunikációs forma, „a társadalmi kommunikációt alakító közeg”, másrészt a szerzői meghatározást is követhetjük a versképregények műtárgylétére vagy kommunikációs formájára vonatkozóan. A német kiadást bemutató Sebők Melinda is azzal ért egyet, hogy a művészpáros vállalkozása egyedi kommunikációs formát teremtett, és

szövegében utal a struktúra által lehetővé tett újfajta olvasási rendre, amely a világ- és önértelmezést segítő narratív retorikai lehetőségek tárházát bővíti ki. „A textéma sorai széttördeltek, ugyanakkor vizuálisan képkockákban tárulnak elénk. A töredékes képi elemek felvillanása és a lírai darabok sorokra való tördelése újfajta olvasási-befogadási élményt nyújt – bár a vers sorai a szöveg egészét tekintve lineárisan követik egymást –, lehetőség van a sorok felcserélésére, a képkockák sorrendjének felborítására.” (Sebők 2012)

A teljesebbnek mondható magyar (és angol) nyelvű kötetben Rónai-Balázs Zoltán 15 verse olvasható (képregényesített formában), ebből 13 „műtárgy” egy-egy oldalpáron kapott helyet, viszont az utolsó kettő (sajnos) csak szimpla oldalakra került. Valószínűleg a nagyobb táblákat kicsinyítették a könyv kedvéért A/5-ös méretűre, ezért a szöveg gyakorlatilag olvashatatlan (és az angol fordítás sem sokat segít a kötet végén, mivel a magyar nyelvű versek eleve képregényként olvasandók, így azok kép nélküli szövegteste nem is szerepel a kötetben).

A 2011-es kiállításon egyébként még csak 12 vers képregény változata volt látható, a német nyelvű könyvben már 14 alkotás szerepelt. Mivel az eredeti kiállítást magam nem láttam, csak gyaníthatom, hogy kép-szöveg egységként az volt a teljesebb anyag, a verstörténet kompozíciós és lírai narratív szerkezete szempontjából azonban így válik jól felépítetté a sorozat, megjelenítve a záró versben a drámai mozzanatot is (ember és sors) az emlékezés révén. (Angol szöveg egyébként a versképregények közül csak az első, a *Lobogás* című páros lapon fedezhető föl– „leftwing”, „freedom” „Hungary’s crisis”, „free press” –, ám ott sem a vers szerves részeként, hanem csak a képregény-változatban, mintegy plakátokon és transzparensen megjelenő szöveggént.)

Balogh Orsolya a versszövegben a magyar aktuálpolitikai helyzetre való utalásokat is fölfedezi („A símaszk mögött, / lángoló utcakő mögött, / egy arc van / és ifjúság. / Ott hit lobog, / amott a zászló, s a mellékutcákban árulás”), s úgy véli, a képsorok „eltolják a súlypontot a megjelenített figuráktól a társadalmi-politikai történések felé. Teszik ezt a transzparens, zászlók szerepeltetésével, és az olyan apró jelzésekkel, mint a lapszálon megbújó gyárkéményen fityegő angol nyelvű címke: ‘CLOSED’”. Ebből azt a következtetést vonja le a kritikus, hogy a kötetindító képregény egy kívülről (külföldi) számára mutatná be „a magyar társadalom állapotát, mintha a környezet leírását szükségesnek érezné a többi ‘versképregény’ értelmezése szempontjából. (Balogh 2012) S tegyük még hozzá, hogy a sorozat impresszuma is ezen a lapon, a jobb alsó sarokban ol-

vasható (a többi alkotáson nem szerepel a szerzők neve): „Poetry by Zoltán Rónai-Balázs; Translation by Balázs Kántás; Pictures by Veronika Jakatics-Szabó 2012”.

Az önéletírás variációi

A „városi versek” helyet és karaktert egyszerre határoznak meg – s az „általános” városi környezet leírása mellett egy konkrét utalásra is rábukkanunk arra vonatkozóan, hogy ez a város Budapest („*A Moskva téren egy öregember / lépett ma hozzám*”). A személytelen élettérben a lírai én eredetileg is erős személyesége csak tovább fokozódik (és dramatizálódik). Ha pedig nem lenne elég az egyes szám első személy, nézzük meg alaposabban a képeket: a Jakatics-Szabó tábláin fölbukkanó férfi vonásaiban leginkább Rónai-Balázsra ismerünk.

Noha a képet és szöveget nem ugyanaz a szerző alkotta, fölfedezhető azért némi párhuzam a versképregény és a képregényes önéletírás között. Ez az utóbbi műfajváltozat már fél évszázados múltra tekint vissza, de csak a közelmúltban terjedt el igazán. A szerzői képregények között megkülönböztetett helyük van az „én-elbeszéléseknek”, amelyekben „sokszor szabadon keveredik az autobiográfia az autofikcióval”. Nemcsak a próza alkalmas az alanyiség hangsúlyozására, hanem az önelbeszélésre eleve adott a líra (alanyi költészet), sőt, az oral history, a fotó(sorozat) és a videoblog is. (Dunai 2013)

Ez a fajta (lírai) önelbeszélés nem egyszerű biográfiai rekonstrukció vagy reprezentáció, hanem identitáskonstrukció. A versképregény műfaja ráadásul megkettőzi ezt az önfelépítést, illetve egy különös játékot indukál. A lírai én újraalkotja önmagát, de abban a pillanatban, amikor már befejezett formában látná viszont az eredeti karakterét, a képen is megkezdődik személyiségének (re)konstrukciója. A képregényrajzoló ismét elveszetté teszi az identitást azzal, hogy kifejezésének feldolgozandó tárgyává teszi azt.

Az önértelmező (és én-konstruáló) kalandban a költő talán számol is ezzel az átalakulással. Tudja, hogy verse képregényszöveg lesz, hogy alanyi fikciós alakja a képpel együtt meg fog kettőzödni. Mégsem okoz számára valamilyen skizofrén helyzetet ez a személyiségkettősség. Maga is képben gondolkodik – talán ezért is (nem csak az abszurd és látomásos fordulatok miatt) oly erős költői alakzatokban a Rónai-Balázs-vers. A reflexív viszony így a szöveg képpalkotó ereje és a kép szövegrekonstrukciós szándéka között is kialakul.

Dunai Tamás, a képregényes önéletírások jellegzetességeit vizsgálva, a látás megkettőződésről beszél. A képregényes narráció mediálisan komplexebb a prózánál, hiszen a képi elem eszköztöbbletet kínál az elbeszéléshez. A képregényt nézve mindig valaki másnak a szemén keresztül látjuk a világot. „Bár a közvetítettség valamennyi elbeszélő médiumra jellemző, a képregény esetében szembeötlőbb az ábrázoltak konstruáltsága, mivel a grafikai stílus is a szerző személyes önkifejezése és az énelbeszélés része: úgy láthatjuk az egyént és az őt körülölelő világot, ahogy és amilyenek a szerző látja vagy láttatni akarja. A művész stílusa, víziója egy speciális világszemléletet közvetít, ami gyakran legalább annyira személyes, mint az írott szöveg. Mivel nem csak a külső, hanem a belső világ is ábrázolható grafikusan, így hangulatokat, érzéseket is tükrözhet.” (Dunai 2013) Ebben az esetben viszont a történetköltő és a rajzoló nem ugyanaz a személy (még ha a házastársi státusból adódóan jobban vagy másként is ismeri a rajzoló a költőt), ezért a képzőművész nemcsak a költői én elbeszélését jeleníti meg, hanem önmaga történetét is beleszövi a műbe. A versképregényből ilyen módon tehát kettős énelbeszélés lesz.

Poème déssiné, avagy: megrajzolt vers

Az első versképregény-történetben – rögtön a személyi igazolvány fölött – a költő egészalakos képe látható, a szélben lobogó harmadik nemzeti zászlóként. Ez a megoldás Jakatics-Szabó Veronika illusztrációs felfogására is következtetni enged. A képzőművész nem elsősorban asszociál, továbbgondol vagy értelmez, hanem fordít. A szavakat és költői alakzatokat látható képekbe transzponálja, gyakran a költő metaforáit is szó szerint rajzolja meg, ami néhol egészen erős szurreális hatást kelt. Ami a metaforában a nyelvi kifejezés finom vagy máskor meglepő érzékletességét mutatja, azt a konkrét képbe átfordítva, az abszurd világában kibomló látványként érzékeljük.

A *bögre kékje* című versből a foteleken szétdobált színes ruhákat idézi meg az egyik kocka („*Ruháink tarkasága / gömbölyödik ledobálva, / hogy legyen a fotelnek értelme lenni*”); majd a „*negyven négyzetméter / Mona Lisa-arc*” tűnik föl plasztikus valóságában. „*E szélben / úgy állok én, lobogva, mint / ki fennakadt*” – olvassuk az említett *Lobogás* című verset, és a zászlórúd végébe kapaszkodva, a szélben lebegő (lobogó) költőt látjuk a képen. A *Fénykép szitáló esőben* című vers így kezdődik: „*Ott állunk kétágú lámpatest*” – és a nyitó képkockán a kétágú lámpa-

oszlopon áttűnik az egymást ölelő férfi és nő alakja. „*Gyaloghering vagyok köztek*” – szól *A Tesco-ból ki* című vers önmeghatározó indítása, és meg sem lep, hogy az olajos hering nyitott doboza visszatérő motívumként kíséri az elvesztett fragmentumokat.

Sebők Melinda is arra hívja föl a figyelmet, hogy Jakatics-Szabó Veronika nem értelmezi Rónai-Balázs Zoltán verseit, hanem „szinte minden egyes sort szó szerint próbál megrajzolni: a libabőrös házakat, az aszfalt ösvényein robogó embersort, a napi robotot, az utca árnyait és fényét, az egyedüllét kávéízű könnyűségét, de mindezt egy ötleten átszűrve teszi: a hétköznapi megszokott pillanatokat az irrealitás síkjára tereli. Ezek a valóságtól elszakadt, néha mármár szurreális víziók különböző szituációkat, hangulatokat, érzeteket tükröznek. Az ‘urbánus csordák’ tömegében rohanó individuum szembesül magányával, kényszerlétének nyomasztó súlyával. Az egyedüllétet csak néha oldja fel a ‘te és én’ megnyugtató, békét adó kettőse.” (Sebők 2012)

A francia képregényforma, a *bande dessinée* mintájára akár *poème dessiné*-ről, azaz: megrajzolt versről is beszélhetünk. A szöveget újrarájzoló képalkotó szándékot és módszert Sebők Melinda a számára egyik leginkább sikeres tábla, a *Reggeli dal* alapján mutatja be, ahol a napszakváltás különös megfestésének lehet avatott tanúja az olvasó és a néző. Idézzük föl a leírást: „A „libabőrös házak’ között ébredező lírai én rádöbben a napi robot óraműpontossággal működő egyhangúságára. A nagyvárosban élő és dolgozó ember éppen a rohanó tömegben szembesül magányával. A természetben élő individuum elveszti egyediségét a város betonrengetegében, ahol már az utcát megvilágító napfény ‘hűvös, illó szentsége’ sem hoz megújítást.” (Sebők 2012)

Van egy jellemző mozzanat azonban, amely elengedhetetlen a szöveg és a kép együttlétéhez: míg Rónai-Balázs Zoltán környezetrajza inkább a belső történések helyszínét konstruálja meg, addig Jakatics-Szabó Veronikának a belső, illetve a személyes tér mellett a külső környezetre is fókuszálnia kell. Végeredményben a versek igazán a képzőművész által teremtett látványba helyezve lesznek urbánus poémák. S ehhez a 2012-es debütáláshoz két főpróbát tartottak a szerzők (a kiállításon kívül). Rónai-Balázs Zoltánnak ezt megelőzően két kötete jelent meg, *A Dezorient expressz* (2007), majd a *Tücsöksírató* (2009), utóbbi versanyag angolul is, Kántás Balázs fordításában. Az *Urbánus poémák* verseinek nagyobb része megjelent a *Tücsöksírató*-ban, de *A Dezorient expressz* is több verset közöl a válogató sorozatból. A *Tücsöksírató* illusztrációk nélkül jelent meg, viszont az első kötetben már ott voltak Jakatics-Szabó Veronika fekete-

fehér rajzai, melyek a versképregények világát előlegezték meg. S az önelbeszélésekből kialakuló párbeszédben (a versek és rajzok érzékeny dialógusában) egyértelműen ráismerünk a két szerzőre – a külső megjelenés jegyeiben vagy a vizuális és verbális poétikai eszköztárban. (Már a szöveg is jelen van Jakatics-Szabó egyik grafikáján: Rónai-Balázs afféle régi kiállítási darabként és elmúlt idők „dokumentumaként” görnyedve-guggolva körmöli szaporán a végeérhetetlen sorokat egy üvegtárlóban...)

Megfelelően kritikus hangon értékeli a képalkotó szemléletet és gyakorlatot Balogh Orsolya a *Mennyi bőr van a képen?* című írásában: „Jakatics-Szabó Veronika nem próbál kialakítani a képekkel a szövegen túlmutató történetiséget, inkább soronként, kétsoronként reagálja le a verseket. Ez a módszer azonban azt eredményezi, hogy a különböző képkockák nem alkotnak időbeli folytonosságot, mint egy klasszikus képregényben. Elkerülendő, hogy emiatt az egyes kockák teljesen széttartsanak, darabjaira szaggatva így a szöveget is, a képzőművész kénytelen más eszközöket találni az egységteremtésre. Ilyen megoldás a festőnőtől egyébként sem idegen játék a térrel, perspektívával. Gyakran ugyanazt a helyet, tárgyat, személyt látjuk egymást követő képeken, csak teljesen más nézőpontból vagy távolságból (*Egy régi ház konyhája, A bögre kékje*). Előfordul, hogy Jakatics-Szabó az egységet a rész-egész viszonyának kiemelésével teremti meg (*Fénykép szitáló esőben*). Máskor nem is akarja eldöntetni a nézővel, hogy milyen sorrendben nézhetőek a képek, egyszerűen több, egymástól távol eső szóbuborékot is bekeretez egy oldalhatáron is átnyúló kockával (*Az első cigaretta, Tücsöksírató, A Tescoból ki*). Ez a felfogás kép és szöveg együttes értelmezését tekintve elgondolkodtató, a képregény műfajában szokatlan.” (Balogh 2012) S azzal a kritikai észrevétellel is egyet kell értenünk, hogy a képi megjelenésformák sokrétűségét tekintve is sajnálatos, hogy rossz minőségben került a kötetbe az utolsó két darab, mint főntebb utaltam erre. „Jó lett volna legalább egy ajándéknagyitót mellékelni az *Urbánus Poémákhoz* – írja Balogh Orsolya –, így nagyobb lenne az újdonság ereje, s talán élvezhetővé, olvashatóvá válna a két záró darab is. Ajándék híján a kötet e két mű beemelésével csak terjedelmét tekintve lett több.”

Jogosnak tűnik az észrevétel. Ugyanakkor azt se feledjük el, hogy a sorozat, majd a kötet megszületése nélkül mi viszont – értve a „mi” alatt nemcsak a hazai képregénykultúrát, hanem a képzőművészet és az irodalom találkozását vagy az „olvasható kép és látható szöveg” (Lakner 2014) által létrehozott hibridművészetet – bizonyára szegényebbek volnánk.

IRODALOM

- BALOGH Orsolya (2012): *Mennyi bőr van a képen?* <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-1556/mennyi-bor-van-kepen> (letöltve: 2014. 08. 28.)
- DUNAI Tamás (2007): A kilencedik művészet reneszánsza. *Műút*, 2007/1. szám, 82–85.
- DUNAI Tamás (2013): *Újraalkotott emlékek. A képregényes önéletírások jellegzetességei.* <http://www.muut.hu/?p=1090> (letöltve: 2014. 08. 28.) Megjelent a *Műút* 2013/37. számában.
- DUNAI Tamás (2014): *A képregény multimedialitása.* In: LAKNER Lajos (szerk.): *Olvasható kép, látható szöveg.* Déri Múzeum, Debrecen, 87–97.
- JAKATICS-SZABÓ Veronika – RÓNAI-BALÁZS Zoltán (2011): *Das Licht Hinter Stirn*, Hohroth, Berlin.
- LAKNER Lajos, szerk. (2014): *Olvasható kép, látható szöveg.* Déri Múzeum, Debrecen
- MAKSA Gyula (2007): Ismeretterjesztés és képregény. *Médiakutató*, 2007/tavasz, 7–14.
- MAKSA Gyula (2010): A „képregény” vagy „rajzolt irodalom” médiuma és a magyar kultúra. In: JANKOVICS József – NYERGES Judit (szerk.): *Irodalom, nemzet, identitás.* Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Bp., 106–111.
- PAYER Imre (2011): *Urbánus poémák. Jakatics-Szabó Veronika és Rónai-Balázs Zoltán versképregény kiállítása.* <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-1522/urbanus-poemak-jakatics-szaboveronika-ronai-balazs-zoltan-verskepregeny-kiallitasa> (Letöltve: 2014. 08. 28.)
- RÓNAI-BALÁZS Zoltán (2007): *A Deorient expressz.* Orpheusz, Bp.
- RÓNAI-BALÁZS Zoltán (2009): *Tücsöksirató (Cricket lament).* Orpheusz, Bp.,
- RÓNAI-BALÁZS Zoltán – JAKATICS-SZABÓ Veronika (2012): *Urbánus Poémák.* Orpheusz, Bp.
- SEBŐK Melinda (2012): *Das Licht Hinter Deiner Stirn. A homlokod mögött a fény.* In: RÓNAI-BALÁZS Zoltán – JAKATICS-SZABÓ Veronika: *Urbánus Poémák.* Orpheusz, Bp., 3–5.; illetve: <http://www.kortaronline.hu/2012/04/das-licht-hinter-deiner-stirn/9162> (letöltve: 2014. 08. 28.)
- SÍK Sándor (1990): *Esztétika.* Universum (reprint kiadás), Szeged.
- SZABÓ Noémi: *Storyboard az életről. Jakatics-Szabó Veronika műveihez.* In: RÓNAI-BALÁZS Zoltán – JAKATICS-SZABÓ Veronika (2012): *Urbánus Poémák.* Orpheusz, Bp., 5–6.
- SZÉP Eszter (2014): *Létezik-e kelet-európai képregény?* <http://felonline.hu/2014/06/08/letezik-e-kelet-europai-kepregeny> (Letöltve: 2014. 08. 28.)
- VITÉZ Ferenc (2013): A vizuális retorika perspektívái. *Mediárium*, 2013/3–4., 99–113

Szeriális szerkesztésmód. Diana hercegnő halálának megjelenítése a magyar női magazinokban

*„ISTEN VELED – TRAGÉDIA NÉGY FELVONÁSBAN, HÁROM UTÓJÁTÉKKAL.
DANA ÉS DODI. EGYÜTT A HALÁLBA.*

A száraz hír: Lady Diana Spencer, Károly angol trónörökös elvált felesége Párizsban autóbaleset következtében, augusztus 31-én elhunyt. 36 évet élt...

1. felvonás: A londoni Sunban és a Mirrorban jó néhány hete jelentek meg az első fotók Dianáról és Dodiról.

2. felvonás: Augusztus utolsó hetében Diana és Dodi Nizza környékén al-Fayedék yachtján pihent.

3. felvonás: A pár Párizsba menekült. Utolsó estéjüket az al-Fayedék tulajdonában lévő luxusszállóban, a Ritzben töltötték... szemtanúk szerint szabályos autós üldözés kezdődött Párizs belvárosában.

4. felvonás: Helyszín a párizsi Pitié kórház. Ide szállították az eszméletlen hercegnőt. Már a műtőasztalon feküdt, amikor leállt a szíve.

Utójáték I. – Balmoral. Nem telt el újabb két óra, és Károly herceg közölte a szomorú hírt fiaival, a 15 éves Vilmostal és a 13 esztendőös Henrikkel.

Utójáték II. – Párizs. A franciák a legsúlyosabb bűncselekmények felderítésére szakosodott elitcsoportjukat bízták meg a nyomozással.

Utójáték III. – Az intimitásokra éhes olvasók és lesifotósok, a bulvársajtó keresi a következő áldozatokat.”¹

A különböző televíziós sorozatok folyamatosan óriási sikert aratnak Magyarországon. Romantikus vagy realista szappanoperák, filmsorozatok, életmesék, elnyújtott játékfilmek csalogatnak egy olyan világba, amely (váratlan fordulatokkal és konfliktusokkal megtűzdelve) érzelmeket vált ki belőlünk, és igyek-

¹ Isten veled Tragédia négy felvonásban, három utójátékkal. Diana és Dodi. Együtt a halálba. *Kiskegyed*, 1997. 6. évfolyam 37. szám

szik magához láncolni a nézőt. A szériák beilleszkednek mindennapi életünk ritmusába, állandó jelenlétükkel „epizódról epizódra” hívogatnak, csábítanak.

A sorozat kifejezést rendszerint olyan evidenciaként használjuk, amelyet különösen a szappanoperákkal (így a televíziós sorozatokkal) hozunk összefüggésbe, sokszor megfélekedve arról a tényről, hogy a sorozatok nem kötődnek csupán egy médiumhoz. Nemcsak televízióban és rádióban, de többek között – és mindenekelőtt, hiszen itt alakult ki a 19. század folyamán, amikor „*az árcsökkenés és a piac növelése miatt nagyobb lélegzetű narratív munkákat epizodikus formában kezdtek el közölni*” (Krigler G. 2004) – a nyomtatott sajtóban közölt sorozatszerű elbeszélésekre is ki kell térnünk.²

A különböző médiumokban megjelenő sorozatok azonos narratív vonatkozásait így nehéz felfedezni, viszont közös bennük, hogy kiemelkedően magas tud lenni a nézettségi vagy olvasottsági rátájuk, ezért a gyártók számára igazi kiugrást jelentenek a médiapiacon. Az „adok-kapok” elvet figyelembe véve pedig a befogadók alapelvárásai – Krigler Gábor (2004) felosztása szerint: jól szeretne szórakozni, vágyait akarja beteljesíteni, választ akar, hogy miként cselekedjen egy hétköznapi konfliktushelyzetben – beteljesednek a sorozatok által.

Mindezekén túl mégis mi húzódhat meg a sorozatok sikere mögött? Mi a sorozatelv nevű, manipulációra is alkalmas médiajelenség, ami ekkora mennyiségű eladott példányszámot képes produkálni? Hogyan mutatható ki a sorozatszerű elbeszélés a nyomtatott sajtóban? A fotó, mint információközvetítő médium, miként erősíti meg – az írott szöveget kiegészítve vagy dramatizálva, illetve annak akár ellent is mondva – azt a tényt, hogy Diana hercegnő halálát sorozat formájában közölte a sajtó? Hogyan építenek tehát az újságírók a sorozatos tényközlésre, és milyen volt a 20. század második fele egyik „legnépszerűbb” paparazzo jelenségének, Diana hercegnő halálának megjelenítése a *Kiskegyed*, a *Meglepetés* és a *Nők Lapja* című magazinokban?

A nézettség-növelő média-technika – a sorozatelv

A médiában naponta találkozhatunk a sorozatelv jelenségével, hiszen a gyártók kihasználják azt a már-már evidenciának számító tényt, hogy ha egy eseményt

² „Mikor egy médium közönséget kíván toborozni, narratív sorozatokat kezd megjelentetni.” (Roger Hagerdon 1995. 29)

sorozatosan tárnak a befogadók elé, az biztosan sikerre van ítélve. Krigler Gábor szerint annak ellenére, hogy a szériák óriási profitot termelnek, nemcsak a sorozatoknak van szükségük a fogyasztókra, hanem a fogyasztóknak is a sorozatokra – ugyanis a sorozatok történeteket mesélnek el, a történetek iránt pedig állandó igény mutatkozik.

A szerző szerint manapság a filozófia, a tudományok, a vallás és a művészet helyett fordulunk a történetmesélés művészetéhez, ebben keresünk tapasztalatot, hitet, kapaszkodót, azaz olyan elemeket, amelyek kielégítik elvárásainkat. A sorozatok ugyanis érzelmeket váltanak ki belőlünk, megdöbbenést keltenek, s kiváltképp kíváncsiságot ébresztenek. Ez a kíváncsiság alapfeltétele, hogy újra és újra aktív befogadói legyünk a következő epizódoknak.

A sorozatelv lényege, hogy a médiaszöveg elveszíti önállóságát, s termelésébe olyan piacosítható sztereotípiák és intertextuális forgatókönyvek szólnak bele, melyek hívószavakként tudnak működni. Ezért kijelenthető, hogy a sorozatelv direkt szerkesztési mód, hiszen a profit növelése miatt bizonyos híreket a sorozatok mintájára alkotnak meg és tárnak az érdeklődők elé.

Hogyan is épül fel egy sorozatelv alapján megkonstruált média-elbeszélés? A sorozatelv az eseményeket egymáshoz kapcsolva mutatja be, így létrehoz egy sokszor szerteágazó narratívát, ennek köszönhetően a téma folyamatosan napirenden tartható, hiszen a fő történetszálak mellett mellékszálak jelennek meg. A mellékszálak nem feltétlenül az ügy folytatását jelentik, sokszor olyan hírek, amelyek csak hozzátétőlegesen érintik a vezető cselekményt. Ezek legtöbbször csak egy-egy lapszámot élnek meg, de előfordul, hogy önmagukban is eseménnyé válhatnak (lásd: *Kiskegyed* 1997. december 16. 51. szám 6. évfolyam „Közös sors. Sissi és Diana”). Szempont lehet az, hogy sokakat érint, aktuális, vagy híres emberről szól az adott hír, esetleg rejtély szövi át, vagy a néző párhuzamot tud vonni saját életével (lásd: *Nők Lapja* 1998/18. „Diana dosszié. Egy asszony arcai: a fruska, a feleség, az anya, a szerető, a divatos nő”).

A médiumok napokon keresztül közlik az alaphírt, és minden nap kapcsolnak hozzá valamilyen többletet, így további információk, fejlemények, kérdések sorakoznak fel a vezető hír mellett. A lassan kibontakozó, lapszámról lapszámra bonyolódó cselekmény miatt sorozatfüggőkké válhatunk, így beteljesedhet a kétszeres igény: a fogyasztók alapelvárásai kielégülnek, illetve a szerkesztők is magas eladott példányszámot könyvelhetnek el.

Nem célom analógiát vonni a televíziós sorozatokkal, azonban többek között a médiumok egymásra utaltsága – és olykor a műfajaik összemosódása –

miatt ez részben elengedhetetlennek bizonyul. Feltételezésem szerint ugyanis (miként a színházi drámaírás alapvető szerkezeti elemei a televíziós drámaírásra is vonatkoznak) a nyomtatott sajtó sorozataiban megtalálhatók az egyes médiumok jellegzetes cselekményvezetési szabályai.

Mindenekelőtt pedig – annak ellenére, hogy a sorozatos szerkesztésmód először a nyomtatott sajtóban jelent meg – a köznyelvben a televíziós sorozatokat hasonlítják a nyomtatott sajtó sorozataihoz, és nem fordítva. Ráadásul a szerkesztők is kihasználják a televíziós sorozatok népszerűségét, ezért a nyomtatott sajtóban sokszor a fikciós vagy éppen reális események szappanoperai cselekményvezetéssel jelennek meg.

A vizsgálat tárgya és szempontjai

1997. augusztus 31-én, vasárnap, a világ hírügynökségei Diana hercegnő halálával foglalkoztak. Diana életében is hatalmas népszerűségnek örvendett, halála után pedig valóságos médiahisztéria lett úrrá a világban. Állandósultak a pletykák autóbalesetének körülményeiről, konspirációs elméletek tucatjai láttak napvilágot.

Feltételezésem szerint egy olyan logikai rendszer húzódik meg a Diana hercegnő halálával foglalkozó cikkek mögött, amelyek egymást meghatározott sorrendben követő motívumokból állnak. Úgy gondolom, hogy ennek a logikai rendszernek a feltérképezésével leírhatóak egy sorozat történései. A sorozatelv meglétének rekonstruálásához ezért összegyűjtöttem a *Nők Lapja*, a *Kiskegyed* és a *Meglepetés* című női magazinok 1997-ben és 1998-ban megjelent számait.³ A három magazin évfolyamaiból kiválasztottam az összes olyan cikket, amely – közvetve vagy közvetlenül – Diana hercegnővel foglalkozott. Ezek közül mélyrehatóan foglalkozom azokkal, amelyek 1997. augusztus 31., a hercegnő halála után jelentek meg. A *Nők Lapjában* így 28 cikket elemzek, a *Meglepetésben* 16 cikket, a *Kiskegyedben* pedig 21-et.

Összesen tehát 65 cikket vizsgálok meg, amelyek logikai rendszerét makro- és mikro-elemzésekkel tárom fel. Az utóbbi elemzési módszert a kezdő (a baleset hírért követő első lapszám) címlapi cikkeinek vizsgálata, míg az előbbi

³ 1997-ben, a *Nők Lapja* 30,3%-os, a *Kiskegyed* 28,7%-os, a *Meglepetés* 11,6%-os olvasottsággal rendelkezett – ezzel az eredménnyel a tárgyalt időszakban ez volt a három legolvasottabb női magazin. (Venczel 1998. 325)

elemzési módszert a kezdeti cikkeket követő összes többi írás elemzése során alkalmazom. (A baleset híre mindhárom magazinban a címlapon jelent meg.)

A címlapok részletekbe menő analízisének jelentősége abban rejlik, hogy a sorozatszerűség az alapoktól építkezik és hoz létre egy szerteágazó narratívát, amely zárt vagy nyitott epizódok formájában olvasók sokaságát képes rászoktatni a médiaszövegre. A magas olvasottsági szám feltétele, hogy már az első „epizódban” megfigyelhető az izgalom és a váratlan fordulatok jelenléte, ki kell alakulnia a kötődésnek a fogyasztók és a sorozat szereplői között, és nélkülözhetetlenek a kérdések, amelyekre a cselekmény elindításával epizódok hosszú során keresztül kaphatunk választ.

Médiaszövegek elemzése.

Diana hercegnő halálának híre a nyomtatott sajtóban

„Már mindet megírtak róla. Még azt is, hogy elég legyen már...”⁴ – avagy hogyan épül tovább Diana legendája?

Nők Lapja

Diana halálát követően a *Nők Lapja* is címlapon illusztrálja a hercegnő halálának híret. A Dianáról készült egész alakos, művészi fotó egymagában, kivételes vezető hírként jelenik meg, amelyhez csak egy négysoros szövegrész kapcsolódik. A plakátszerű kivitelre hasonlító egyszerű, elegáns és visszafogott címlapon kiemelt cím (a csupa nagybetű miatt) segíti a szöveg látványteremtő funkcióját, érzelmi és hangulatkeltő ereje van, továbbá a kivételesség szintjére emeli a hír fontosságát.

A tárgyalt címlap sajátossága, hogy a téma egyedüli hírként jelenik meg felületén, tipográfiája a hír nyomatékosítását erősíti, szereplőjének testbeszéde búcsúzásra, míg a címlap színvilága a gyászra utal. Mindezek a drámai hatás kiváltásának olyan elemeit jelenítik meg, amelyek meghatározzák az adott lapszám fő tartalmát, és egy valószínűsíthető folytatás lehetőségét is.

Az itt használt vizuális elemek hangsúlyos voltának kiemelése mellett azt is érdemes megjegyezni, hogy a magazinok – s különösen a sorozatos szerkesztésmód – népszerű témája a halál. Főleg ha „magasról zuhan le valaki, azt a legna-

⁴ Diana – Egy titkos történet részletei. 1997/46.

gyobb intenzitással és izgalommal, rettenettel és gyönyörűséggel élük át a fogyasztók". (Hankiss 2000) Ráadásul az események pusztán tényközlése után a gyakori értelemadás, a sztár dicsőítése és a párhuzamok keresése elengedhetetlen kelléke a sajtó temetést ábrázoló vagy bemutató folyamatának, amely így képes epizódok tucatjait gyártani. (Povedák 2009) A belső cikk lapoldala és hossza is eltér a másik két tárgyalt magazinétól: azokhoz viszonyítva a legnagyobb terjedelmű (öt oldalas) összeállításban közli a cikket Dianáról. Az összeállítás két részből áll: az első felét egy kétoldalas fotómontázs, míg a másik felét egy háromoldalas, mellékszálakkal tarkított szöveges elbeszélés alkotja.

A fotómontázsban a mozaikszerűen elrendezett képek mellett négy elkülönült keretben olvashatók a hozzájuk tartozó címek. Ezek magyarázó jellegűek, és ha a drámai hatás jelentőségét figyelembe vesszük, akkor nem is hagyhatók el. A montázs 42 képből áll, amely „A kétéves Diana” című képtől, „A gondterhelt álompár” című fotón keresztül, a születéstől eljut a nemlétig, Diana hercegnő autóbalesetének képéig. Az összeállítás éppen ezért egy tömörített, mini sorozatnak is felfogható, amely önmagában is létrehoz egy elbeszélést.

Noha a képaláírások teljesítik elvárt funkciójukat, az informálást („a luxusautó a karambolban másfél méterrel összebb zsugorodott”), a hangulatteremtést („Szomorkásan”) és állásfoglalást („Látszólag egyetértésben”), a legfontosabb információt mégis a vizuális elemek, a fotók hordozzák, hiszen lineáris cselekményvezetést alkalmazva, Diana életének főbb állomásait mutatják be. Ezért az aláírások új értesülést nem tartalmaznak, hiszen a képek láthatóan egy ívet futnak be Diana életétől egészen haláláig, a dramatizálás szempontjából mégis elengedhetetlenek, mivel jelentős részük negatív érzelmet jelöl. Ebben a blokkban csupán három képaláírás tanúskodik pozitív hangulatú érzelmről: „Már mosolyog a világra”, „Nappfény, tenger, boldogság”, illetve: „Az utolsó szép St. Tropez-i napok”. Ezzel szemben legalább tíz képaláírás negatív hangulatú érzelmet jelöl: „Borongósan”, „Szomorkásan”, „Gyanakodva”, „A gyászoló fivér”, „A gondterhelt álompár”, „Látszólag egyetértésben”, „Mindig szökésben”, „A végzetes éjszakán Diana és Dodi a Ritz előtt”, „A luxusautó a karambolban másfél méterrel összebb zsugorodott”, valamint: „Pár másodperccel a baleset után”.

A jelzők használata miatt így kétségtelenné válik, hogy ebben a fotómontázsban a képek célja nem elsősorban a meggyőzés, csupán a hatásgyakorlás. Az összeállítás első fele, a montázs – mintegy lead formájában – már felszólítja a fogyasztót, hogy nézze meg az összeállítás második szerkezeti egységét is, a textet. A vizuális elemekre épülő összeállításban az olvasó ugyanis megkapja

mindazt, amire szüksége van, hogy kialakuljon a kötődés közte és a média-elbeszélés között. Megismeri a lélektanilag meghatározott szereplőket, azok főbb jellemvonásait, a konfliktust, a bonyodalmat, és ami a leglényegesebb, a tragédiával végződő végkifejletet is.

Az „*Egy hercegnő Diana 1961–1997*” című cikk második szerkezeti egységének (szöveges összeállítás) lead-je külön keretben jelenik meg. Az írás többi eleméhez viszonyítva egyedül közöl tényszerű, kommentárnak is beillő információkat a jelenlegi helyzetről és a várható jövőbeni történelemről, ami a hercegnő halála után következhet be. „...*Fekete keretbe kerültek a képek, múlt időbe a mondatok. A 36 éves asszony eltűnt, megszületett a mítosz. Marilyn és Kennedy után most Diana életét szeretné A-tól Z-ig emlékezetébe vésni a világ.*”⁵ A lead mellett a szöveg 8 hasábjában, zárt tömbökben, címes rövidhírként, képekkel kiegészülve, Diana életének néhány mozzanatát emeli ki (betegsége, népszerűsége, közszereplése), ezek között azonban nincs folyamat, nincs összefüggés. Egyedül az összeállítás utolsó fotója (Diana hercegnő temetési képe) utal arra, hogy befejeződhetett az elbeszélés.

Mind a képi, mind a szöveges elbeszélésben egyetlen fő cselekményszálát azonosítottam, amely Diana életét hivatott bemutatni. Ez a folyamat a lineáris cselekményvezetés mentén halad a végkifejlet, a pár tragikus autóbalesete felé. Ehhez a történeti főirányhoz kapcsolódik húsz mellékszál, amelyek már nem mutatnak időbeli egymásutániságot, csak kiegészítik vagy bonyolítják az alaptörténetet. Noha az összeállítás szöveges egysége – zárt tömbök és a hozzájuk kapcsolódó képek – nem utal folytatásra, már maga a kivételes megszerkesztésű címlap és a lead is előrevetíti, hogy a történet nem érhet véget, mivel megszületett a mítosz, és most már „*Diana életét szeretné A-tól Z-ig emlékezetébe vésni a világ.*”

A *Nők Lapja* ezt követő címlap-sztorijaiban már elhalványul ez a történet-szál, csak az 1998-as év második felében kerül újra előtérbe Diana élete. Itt egy új történet-szál kezdődik, amely a hercegnő halálát követő év utolsó lapszámában is jelen van még. Nem a hercegnő életére helyeződik a hangsúly, hanem a halála után kialakult ürre. Diana legendája tovább épül, és a világ még mindig gyászol.

A sorozatot a tudósítások, interjúk és összeállítások gazdagsága jellemzi. A legfontosabb szálak főszereplője Diana és a „tömeg”, újabb szereplők a mellék-

⁵ Volt egyszer egy hercegnő Diana 1961–1997. *Nők Lapja*, 1997/37. 10.

szálakban sem jelennek meg. Jellemző az információk eltűzése, a folyamatos drámai feszültség jelenléte és a be nem fejezett eseményleírások sora, amelyek a folytatást vetítik előre. – „*A tömeg türelmes. A temetés óta napok teltek el, de újabb és újabb látogatók érkeznek a Kensington-palota elé. A virágtenger már derékig ér*”.⁶ Egyes írások a címlapon is jelzik, hogy folytatódik az előző lapszámokban már megismert „Diana-story”: „*Diana - a fekete krónika folytatódik*”.⁷

Az egyetlen főszál mellett, amely nyomon követhető a két évfolyam lapszámaiban, két mellékszálát azonosítottam, amelyek külön lapszámokban jelennek meg, függetlenül az alapeseménytől. Az egyik a legfrissebb nyomozási eredményekről számol be, míg a másik Diana és Dodi első és utolsó közös interjúját közli. Ám az 1998-as év utolsó lapszáma, amelyben Diana témaként megjelenik, újból visszatér a sorozat főszálához: „*Ha szeretnék megérteni, hogyan duzzad tovább Diana legendája, tartsanak velünk, állítsuk össze együtt a mozaikdarabokat*”.⁸

A „Diana-témát” tárgyaló, az imént említett évfolyam utolsó lapszáma a kutatás lezárásának ellenére sejteti, hogy a Diana-sorozat nem ért véget, mert a baleset helyszínén mindig rendületlenül lobog a láng a hercegnőért, és a rajongók továbbra is megemlékeznek róla. „*A sajtó és a közvélemény egy éve találgat. A párizsi Alma sugárúton pedig rendületlenül lobog a láng, ahogy a virágcsokrok is egyre csak gyűlnek az alagút tizenharmadik oszlopánál*”.⁹

A makro-elemzés megvilágította, hogy a *Nők Lapja* által bemutatott média-elbeszélés egy fő történetyszál mentén halad tovább, a karakterek száma nem bővül az első cikkhez képest, és a nyitott sorozatszerkesztési struktúra miatt nem állapítható meg a történet befejezése. Így a kezdő cikk ellenére – amely önmagában még nem sejtetette a folytatást – a Diana halálát követő második lapszámtól kezdve egy epizódok tucatjait megelő sorozat épült föl a magazin hasábjain.

Meglepetés

A *Meglepetés* című magazin terjedelmében, műfajában és vizuális megjelenésében egyaránt a *Nők Lapja* gyakorlatától eltérő módon hozza a címlapon Diana hercegnő halálának hírét. A borítólapon a téma egy összetett címlap elemeként,

⁶ Diana utolsó útja. *Nők Lapja*, 1997/38.

⁷ Diana a fekete krónika folytatódik. *Nők Lapja*, 1997/39.

⁸ Diana – Az első év nélküle. *Nők Lapja*, 1998/35.

⁹ *uo.*

a hercegnőről készült mellképpel és egy kétszavas címmel van illusztrálva. Annak ellenére, hogy a fotó nem önmagában jelenik meg a címlapon, jelentősége mégis megmarad annak kontextusa miatt, ugyanis ez az egyetlen olyan szerkezeti elem, amely megfogható, tényszerű információkat közöl és egy adott személyre összpontosul.

A portréfotó és a hozzá tartozó cím kivételességét erősíti, hogy nem utal a jelenre (Diana hercegnő meghalt), és nincs is összhangban a belső cikkel, elmossa a halál tényét. A belső cikk címében – „Az ezerarcú Lady Diana”¹⁰ – a címlapi címhez hasonlóan az információk eltúlzásáról beszélhetünk, ami éppen ezért nem is áll összhangban a cikk tartalmával (lehet-e ezer arca Dianának).

A képösszeállítás mellett egy keretes lead és két keretes cikk áll, az egyik egy rövid életrajzi ismertető („Élete években”), a másik egy címes hír, amelyben Diana „Néhány boldog nap”-járól írnak. A három magazin három tárgyalt cikke közül ez az egyetlen írás, amely teljesen elmosza azt aényt, hogy a hercegnő meghalt, egyedül a képaláírások utalnak erre. Fő történeti szálát nem fedeztem fel ebben a média-elbeszélésben, azonban a képek időbeli egymásutánisága (az ábrázolás, és nem a képaláírások) miatt kikövetkeztethető, hogy Diana életének főbb állomásait hivatott bemutatni. „A fiatal óvónő és a herceg szerelme akkortájt még mesebelinek ígérkezett”; „Az övök volt az évszázad esküvője”; „Budapesti látogatásának színhelyén, a Pető Intézetben”; „Életének szinte minden pillanatában fotósok és paparazzik hada kísérte”.

A *Meglepetés* egyébként előszeretettel közöl sajtófotókat, azokat csak rövid képaláírásokkal egészíti ki, így inkább a képek hoznak létre elbeszélést, nem a szöveg. A média-elbeszélésben azonosított szereplőket négy csoportba osztottam. Viszonyrendszerbe állítható Diana és Károly herceg, Diana és fiai, Diana és a gyerekek, illetve Diana és a paparazzók. Ám a cikk szerint ezek egyikével sem volt konfliktusban a hercegnő. Ebben az elbeszélésben nemcsak a szereplők között nem találtam konfliktust, de a történet sem bonyolódott: semmilyen váratlan fordulat nem bukkant fel.

Mivel az elbeszélés háttérbe szorítja a baleset hírét, és ebben a két összeállításban nincs is szövegtörzs, csak két keretes írás, amelyek jellegzetessége, hogy semmilyen összefüggés nincs közöttük, a képek nélkül így nem is lehetne egyértelmű az a lineáris ív, amelyet a montázs történetészövése befut. A fotókból következtethető ki az elbeszélés cselekményvezetése, amely mentén a történet

¹⁰ Az ezerarcú Lady Diana. *Meglepetés*, 1997/37.

halad. „*A fiatal óvónő és herceg szerelme*”¹¹ című képtől eljut egy képaláírás nélküli fotóig, amelyen a látszólag idősebb Diana, háttérben fotósok tucatjaival, már önálló, független nőként jelenik meg.

Ezt a cikket csak két lapszámmal később követi folytatás, amikor a magazin utolsó oldalán utalás történik a következő lapszámok írásaira: „*Legenda születik – Diana regényes élete. Következő számunkban új sorozatot kezdünk: a négyrészes, képekkel gazdagon illusztrált írás R. Hahn Veronika londoni tudósító tollából a gyerekkortól kezdve a végzetes autóbalesetig kíséri végig a nép hercegnőjét és egy legenda születését.*”¹² Ez a beharangozó hasonlít a mozirajongók által kedvelt trailerhez. Hasonló célja van a *Meglepetés*ben megjelent rövid című hírek is: a történeti szál ismertetésével bevezetni a következő lapszámmal induló négy részes sorozatot, s már a megjelenés előtt kialakítva az olvasókban a kötődést. Ez után a történet főiránya – ahogy ezt a beharangozó ígérte – Diana gyerekkorától a végzetes autóbalesetéig tart, s így egy legenda születéséig halad végig.

Mindegyik cikk végén van egy utalás a következő lapszámra. Ez a filmek vagy sorozatepizódok végén lévő, függőben hagyott cselekmény, az úgynevezett *cliffhanger* motívumával rokon. A szerkesztők nyitva hagyják a történet végkimenetét, ezzel fokozzák a drámai feszültséget, illetve hozzájárulnak az olvasói figyelem fenntartásához.

A sorozat első szerkezeti egysége a hercegnő zaklatott gyermekkorát mutatja be Károly herceggel való találkozásáig, a második pedig a mézeshegyeket és Diana jótékonykodással töltött éveit. A sorozat első és utolsó két szerkezeti egysége között a képek keltette drámai feszültség miatt kontraszt figyelhető meg, ugyanis a harmadik rész nagyobb arányban közöl negatív érzelmeket fölkeltő képeket.

Fentebb szóvá tettem, hogy a Diana halála után megjelent cikk másodlagossá teszi a halál tényét, itt viszont a haláleseményhez kommentárt is fűz az újságíró, miszerint a fényképészek szerepet játszottak Diana hercegnő halálában. A karakterek köre bővül, a konfliktusok is megjelennek, amelyek fokozzák a sorozat drámai feszültségét.

Itt lehet először megállapítani a sorozat zárt szerkezetét, ugyanis az utolsó felvonásban (a „*Legenda születik*”¹³ című cikkben) az egyértelmű lezárásra utal a „Vége” kifejezés. Igaz, hogy 1998-ban még megjelenik két címlapcikk is, amely

¹¹ Az ezerarcú Lady Diana. *Meglepetés*, 1997/37.

¹² Legenda születik – Diana regényes élete. *Meglepetés*, 1997. szeptember 18-24.

¹³ Legenda születik. *Meglepetés*, 1997. október 16.

kapcsolatban van Dianával, ám ezek egyike sem tartozik a szériához (az egyik a Diana-frizurákat mutatja be, a másik egy emlékezés Dianáról, a hercegnő barátnőjének szemszögéből).

Kiskegyed

A médiumok közötti átfedések, jellemzőik összemosódása miatt előfordulhat, hogy a színházi drámaírás vagy a televíziós szappanoperák szerkezeti felépítése megjelenik a nyomtatott sajtóban is. A *Kiskegyed* Diana hercegnő halálát követő első híre ezt az összemosódást bizonyítja: Diana és Dodi tragédiáját négy felvonásos struktúrában jeleníti meg, lineáris cselekményvezetéssel. És épp a felvonásos struktúra miatt lehet vizuális szempontból is sorozatjellegű a szerkesztésmód.

A címlaphír elrendezése itt is a mellképfotó térdramaturgiája szerint alakul – a szöveg rövid, kétszavas címbe tömörül, ám a *Meglepetéssel* ellentétben a címszöveg és a kép jól kiegészíti egymást. A fekete keretes (kezével elköszönő) Diana képe már önmagában is utal a hercegnő halálára, a hozzá kapcsolódó rövid cím pedig megmagyarázza a vizuális elem jelentését.

A tragédia négy felvonással és három utójátékkal megszerkesztett struktúrája keretes hírekkel, oldalidézettel és fogalmi magyarázattal is kiegészül. Az egyes felvonások megjelölése, az események pontos leírása és a helyszínek meghatározása olyan drámai feszültséget kelt a befogadóban, mely képes fenntartani figyelmét az utolsó flekk utolsó soráig.

„*Balmoral. Nem telt el újabb két óra, és Károly herceg közölte a szomorú hírt fiaival...*”; „*Párizs. A franciák a legsúlyosabb bűncselekmények felderítésére szakosodott elitcsoportjukat bízták meg a nyomozással...*” A drámai szerkezetet erősítik a fotók, melyek további feszültséget keltenek. A média-elbeszélésben a főszál (kiderült, hogy Diana és Dodi között bizalmas viszony van, és a paparazzók ettől a hírtől vérszemet kaptak) mellett négy mellékszál (szerelmei is siratják; nem volt nyugta a paparazzóktól; testőrei hibáztak; hiányzott még a kis hercegek igeje a Dodival való kapcsolatához) azonosítható. Hangsúlyozni kell, hogy a mellékszálak a felvonásstruktúrától elkülönülve, keretes hírek formájában bonyolítják vagy egészítik ki a történetet.

A történet főszálának elemzése során Diana mellett tíz szereplői csoportot azonosítottam: Dodi, paparazzók, sofőr, orvosok, Károly herceg, Diana gyerekei, Diana két nővére, Tony Blair, nyomozók, intimitásra éhes olvasók – ők, Diana fiai kivételével, mindannyian cselekvő szerepben vannak jelen. Csupán

egyetlen konfliktust találtam, amely Diana kapcsolatrendszerében bukkan föl. Ezt a Diana és a sajtó, illetve az intimitásra éhes olvasók közötti ellentétet az utójáték harmadik része a következőképpen foglalja össze: „Az intimitásokra éhes olvasók és a lesifotósok, a bulvársajtó keresi a következő áldozatokat.”¹⁴

A sorozat, azaz az első felvonás így indul: „A londoni Sunban és a Mirrorban jó néhány hete jelentek meg az első fotók Diről és Dodiról. A titokban, teleobjektívvel készült, rossz minőségű felvételekről kiderült, hogy a hercegnő és a playboyként ismert férfi között bizalmas a viszony. A képekért a fotós megközelítően félmillió dollárt vágott zsebre. Ekkora összegtől természetesen vérszemet kaptak a paparazzók.”¹⁵

Ha a mozgóképi sorozatokban a felvonások utáni *hook*, vagy az epizódvégi *cliffhanger* kelti föl az érdeklődést a következő epizód megtekintéséhez, úgy itt a nyomtatott sajtó ezt a felvonások (szövegek) címei megjelölésével teszi. Így a széria nemcsak szövegi, hanem vizuális megjelenésében is a nyitott sorozat eseményvázát írja le. Ráadásul nem csak egy történeten belüli egy „epizódos” sorozatos szerkesztésmódról beszélhetünk, hiszen az utolsó, a harmadik utójáték flekkje úgy fejeződik be, hogy az olvasók, a sajtó és a lesifotósok keresik következő áldozatukat – tehát a sorozat nyitott marad, és a média-elbeszélés folytatódik.

A *Kiskegyed* című magazinban a Diana halálát követő első cikkben Diana és Dodi viszonya kerül a középpontba, és csak néhány mellékszál jelenik meg. Noha a történet szálnak van kezdete és vége – az események Diana és Dodi viszonyának nyilvánosságra hozatalától eljutnak a szerelmesek haláláig –, a cikk utolsó sora mégis arra utal, hogy csak a lapzárta miatt nem kapnak több információt az olvasók, tehát még várható folytatás. „Lapzárta szeptember 1-én 16 óra”.¹⁶ Még három további címlap-sztorit is találtam a témában, de ezek egyike sem egymást követő lapszámban jelent meg.

Az első tulajdonképpen a sorozatindító cikk folytatásának tekinthető – fő témája Diana temetése. Ám ebben az összeállításban sokkal nagyobb hangsúlyt kap a látvány, mint a szöveg. Keretes cikkek formájában, fotókkal kiegészülve mutatja be a hercegnő életét az összeállítás, melynek érdekessége, hogy a történet visszajut oda, ahonnan elindult, csak nagyobb drámai ívet fut be. Diana – elvált szülők gyerekeként – egyedül volt, és az összeállítás utolsó flekkje azt

¹⁴ Di és Dodi – együtt a halálba. *Kiskegyed*, 1997/37.

¹⁵ *uo.*

¹⁶ Tragédia négy felvonásban, három utójátékkal. Diana és Dodi – együtt a halálba. *Kiskegyed*, 1997/37.

hangsúlyozza, hogy most is egyedül van: a szigeten, ahová eltemették. Ez a momentum egyébként meghatározza az összeállítás teljes mondanivalóját. A híres emberek halála után – főleg, ha az nem várt eseményként következik be – a média gyakorta keres párhuzamokat más sztárokkal, akik szintén korán vagy rejtélyesen mentek el.

Povedák István¹⁷ a mítoszteremtéssel hozza összefüggésbe a párhuzamok keresését. Zámbo Imre temetésekor például a sajtó olyan sztárookra hivatkozott, akiknek halála után hasonló gyász hullám söpört végig. A sajtó egyes esetekben nemcsak a híres emberek halála utáni történések között von párhuzamot, hanem életük között is. Ez a jelenség azonosítható a második címlapi cikkben: „99 év – 33 azonosság Közös sors: Sissy és Diana”.¹⁸ Lead: „Hónapok teltek el tragikus halála óta, mégsem csendesül az érdeklődés Diana walesi hercegnő (1961–1997) iránt. Az őt sajnáló, sirató emberek eltűnődnek a kérdésen: élt-e hozzá fogható egyéniség valaha is? A válasz igen. A mi Erzsébet királynénk, Sissy (1837–1898). Számos azonosság kimutatható a két rendkívüli asszony életében. Lássuk őket!”¹⁹

A harminchárom azonosságot megpróbáltam csoportosítani aszerint, hogy azok pozitívak vagy negatívak-e, illetve milyen viszonyrendszerben jelennek meg. A pozitív hangulatú szövegegységek a gyerekek, a szépség és a rajongó tömegek körül bontakoznak ki, míg a negatív azonosságok (ebből van több) a házasság, az anyós szerepe, a kötöttségek és a betegségek témájában vannak jelen. A cikkek hangulata meghatározza azt a drámai feszültséget, Sissy és Diana áldozati szerepét, amely – Povedák Istvánra hivatkozva – a mítoszteremtés része és az epizódok tucatjaiból álló sorozat mozgatórugója.

A Diana hercegnő halálát követő évben csak egy címlapi cikk jelenik meg a témában, a brit idegenforgalmi hivatal magyarországi képviselőjének visszaemlékezése. Ettől az évtől kezdve egyébként jellemző a többi cikkre is a visszaemlékezés, illetve a tényszerű információk háttérbe szorulása.

A makroelemzés után kijelenthető, hogy az első cikkben azonosított történeti szál nem folytatódik, a három írás között nem találtam folytatásos logikát, azok különálló egységek. A konfliktus (paparazzók – Diana) sem tér vissza, a karakterek köre is inkább szűkül, mint bővül.

¹⁷ Povedák István: *Mítoszteremtés a populáris médiában*.

<http://www.passzio.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=6775> (2013-02-09)

¹⁸ 99 év – 33 azonosság Sissy és Diana. *Kiskegyed*, 1997/51.

¹⁹ *uo.*

Összegzés

A bevezetőben megfogalmazott feltételezés, miszerint a televíziós sorozatok cselekményvezetési szabályai megjelennek a nyomtatott sajtó cikkeiben is – sokszor szappanoperai szerkesztéssel – a mikro- és makroelemzések során bebizonyosodott. Mindhárom magazin cikkei között fedeztem fel sorozatos szerkesztési eljárást, álljon az nyitott vagy zárt struktúrákból. Mindemellett olyan kellékeket is azonosítottam, amelyek többek között a szappanoperák ismertetőjegyei. Az elemzések után a sorozatok általános jellemzőit – David Bordwell elbeszélés-elmélete, valamint Antalóczy Tímea szappanoperákról írt tanulmánya alapján – tíz csoportba rendeztem. Kísérletet teszek arra, hogy ezeket azonosítsam alább a Diana-sorozat alapján is:

- 1) A Diana halálát megjelenítő cikkek történetészövése epikus jellegű. A történet – Diana életének és egy legenda születésének bemutatása – részről részre bontakozik ki, úgy halad előre, akár egy mese, miközben bemutatja a szereplőket és a mellékszálakat.
- 2) A média-elbeszélés eleje tömör. Az első részben megismerhetjük az alaphelyzetet (konfliktus, szereplők), a történet lényegét, és ez után bontakozik ki az elbeszélés, részről-részre. Mindhárom magazin vizsgált cikkeire érvényes, hogy azok már a tragédia tényének közlése után bemutatják az alapproblémát, a főbb szereplőket és a konfliktust. Diana walesi hercegnő és szerelme, Dodi al-Fayed 1997. augusztus 31-én Párizsban tragikus autóbalesetet szenvedett. A pár haláláért a közvélemény a sajtót, közvetlenül a lesifotósokat okolja. Diana halálával megszületett a mítosz, és életét A-tól Z-ig emlékezetébe akarja vésni a világ.
- 3) A média-elbeszélésben van egy alapprobléma, ami nem más, mint Diana hercegnő halálának ténye és a halála után kialakult új jelenléte, amit egyre fájdalmasabban élnek meg a rajongók.
- 4) A Diana-sorozat történetészövéését az ismétlődés és folyamatosság jellemzi. A sajtófotók és a felvonások egy lineáris struktúra alapján vannak megszerkesztve, s azok időbeli folyamatosságot mutatnak. Az írások jelentős része Diana hercegnő születésétől indul, és a legenda születéséig jut el. Mivel új információk alig jelennek meg, a nyomozási eredményekről is csak egy helyen olvashatunk a több mint hatvan cikkben, ezért a drámai hatás fokozásának részeként a már meglévő információk, tények folyamatos ismétlésével találkozhatunk. Ezek azonban nem a halál tényét erősítik, hanem azt, hogy Diana létezett, s így életének főbb állomásait mutatják be.

- 5) A Diana-sorozatot karakter alapú történetmesélés jellemzi, ugyanis nem az események a fontosak – nem is találkozunk új információkkal –, hanem maga a hercegnő. Hősprototípust testesít meg, ami az olvasói azonosulás legfőbb tárgya.
- 6) A Diana-sorozat szereplői olyanok, mint a valóságban – a széria nem fiktív történettel és fiktív szereplőkkel épül fel, hanem reális elemeket hordoz.
- 7) Mindhárom magazin elbeszéléseiben azonosítottam konfliktust, ami a sorozatos szerkesztésmód legfőbb mozgatórugója. Ez Diana hercegnő és a paparazzók között áll fent.
- 8) A média-elbeszélésekre a probléma túldramatizálása és az információk el-túlzása jellemző. – „*Diana halála után a monarchiának a túlélés a tét*” – „*Anglia még mindig talpig gyászban*” – „*Derékig ér a virágtenger*” – „*A világ aggódik a kis hercegekért*”
- 9) A Diana-sorozat legfőbb eszköze a dráma, amelyet a szöveg mellett a képek és a képaláírások, továbbá a függőben hagyott cselekmény és a feszültség állandó jelenléte hordoz. – „*Diana félresikerült házasságának egyetlen öröme gyermekei voltak*”.
- 10) A sorozatok legfőbb jellemzője, hogy a történet „happy-end”-del zárul. A rosszak elbuknak, a jók pedig elnyerik méltó jutalmukat. Annak ellenére, hogy Diana hercegnő meghalt, a köré felépült média-elbeszélés mégsem a tragédia tényét hangsúlyozza. Például a *Meglepetés* című magazin a témában megjelent cikkeiben rendszeresen elmosza a halál tényét, és Diana életére helyezi a hangsúlyt. Azzal pedig, hogy mindhárom magazin 1998. évi utolsó cikkeiben már legenda születéséről ír, nem beszélhetünk a főhős, Diana hercegnő elbukásáról – annak ellenére, hogy meghalt –, hiszen legendája továbbra is új elemekkel bővül.

Céлом nem az volt, hogy a Diana halálát bemutató cikkeiben megtaláljam azokat az eszközöket, amelyeket a televíziós szappanoperák is előszeretettel alkalmaznak. Azt kívántam inkább bemutatni, hogy a nyomtatott lapokban hogyan fedezhető fel a sorozatelv, melynek köszönhetően emberek milliói képesek fogyasztókká válni. Az itt leírt modellt a továbbiakban ki lehetne terjeszteni más, sorozatelv alapján működő „storyra” és egyéb lapokra is. Ez esetben egy globális ikon jelenlétét vizsgáltam meg, azonban érdemes lenne a Diana-jelenséget nemcsak a magyar, hanem a külföldi lapokban is megfigyelni, így mutatni rá olyan kulturális egyezésekre és különbségekre, amelyek meghatározzák, hogy egy sztár köré milyen sorozat épülhet fel.

IRODALOM

- BERNÁTH László (2008): *Bevezetés a műfajismeretbe*, Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- BUDA Béla (1986): *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Animula, Bp.
- CSÁSZI Lajos (2002): *A média rítusai*. Osiris, Bp.
- HANKISS Elemér (2000): *Élet és halál a bulvársajtóban: szempontok a fogyasztói civilizáció értelmezéséhez*. In: GOMBÁR Csaba – VOLOSIN Hédi (szerk.): *A kérdéses civilizáció*. Helikon- Korridor, Bp.
- HAGERDON, Roger (1995): *Doubtless to be continued. A brief of serial narrative*. In: ALLEN, R. C. (ed.) *To be Continued, Soap Operas Around the World*. London&New York Routledge.
- KRIGLER Gábor (2000): *A sorozatfüggettség hangoskönyve*. Sonore Kft.
- KRIGLER GÁBOR (2004): *(folyt.köv.): hogyan írjunk tévésorozatot*. Akadémiai, Bp.
- VITÉZ Ferenc (2005): *A Dolgok Képe Mögött*, KFRTKF (főiskolai jegyzet), Debrecen.
- VENCZEL Tímea (1998): *A lapolvasási szokások változása 1990 és 1998 között*. In: VÁSÁRHELYI Mária – HALMAI Gábor: *A nyilvánosság rendszerváltása*. Új Mandátum Kiadó, Bp.

Online források

- ANTALÓCZY Tímea (2001): *A szappanoperák genezise és analízise I*.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2001_02_nyar/04_szappanoperak_genezise/ (2012-11-18)
- ANTALÓCZY Tímea (2001): *A szappanoperák genezise és analízise II*.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2001_03_osz/08_szappanoperak_genezise_2 (2012-12-02)
- GAYER Zoltán (2000): *Szappanoperák*.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2000_01_osz/07_szappanoperak (2012-11-18)
- GAYER Zoltán (2005): *A befogadás útjain*.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_04_tel/05_a_befogadas (2012-11-18)
- PETHÓ Ágnes (2013): *A klasszikus hollywoodi elbeszélismód jellemzői. David Bordwell elbeszéléselmélete nyomán*.
<http://film.sapientia.ro/uploads/oktatas/segedanyagok/A%20klasszikus%20hollywoodi%20elbeszeles.pdf> (2013-03-12)
- PINTÉR Róbert, „Teréz anya szupersztár” és „Ezerarcú Diana”.
<http://www.artefaktum.hu/irasok/temet.doc> (2012-12-02)
- POVEDÁK István (2009): *Hősök és sztárok*. (PhD értekezés)
<http://doktori.btk.elte.hu/folk/povedakistvan/diss.pdf> (2013-02-09)
- POVEDÁK István, Mítoszteremtés a populáris médiában,
<http://passzio.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=6775> (2013-02-09)
- SOÓS Zsuzsanna (2003): *Hogyan főzzünk szappanoperát?*
http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_04_tel/07_hogyan_szappanoperat/ (2012-11-18)
- Újságírói kislexikon. Fotóriport. <http://www.journality.hu/lexikon-Kislexikon-28> (2013-02-08).
- VITÉZ Ferenc (2012): *Hazudik- e a sajtófotó?*
http://www.mediakutato.hu/cikk/2012_02_nyar/01_hazudik_e_a_sajtofoto/ (2012-11-18)

Nők Lapja

- 1997/37. Volt egyszer egy hercegnő Diana 1961–1997
- 1997/38. Tudósítás Londonban a helyzet változatlan
- 1997/39. Anglia még mindig talpig gyászban. Fekete napok
- 1997/42. A mi Ladynk
- 1997/45. Gyertyaláng a szélben
- 1997/46. Diana vallomás
- 1997/47. A legfrissebb nyomozási eredmények. Mégis mi történt Párizsban
- 1998/1. Az utolsó interjú. Diana /Diana és Dodi. Az első és az utolsó közös interjú
- 1998/4. Árva vakáció (Anyjuk nélkül síelnek)
- 1998/18. Amit ma már tudni lehet. Diana dosszié (Nők Lapja extra)
- 1998/35. Diana. Az első év nélküle (Egy éve már....Lady- Legenda)
- 1998/39. Harry herceg Etonban
- 1998/19. Leggazdagabb britek
- 1998/27. William, a kedvenc
- 1998/29. Királyi rekord (II. Erzsébet anyja korrekordot dönt)
- 1998/29. Lady Diana élete filmen
- 1998/30. És megszólalt a testőr
- 1998/34. Queen Mum

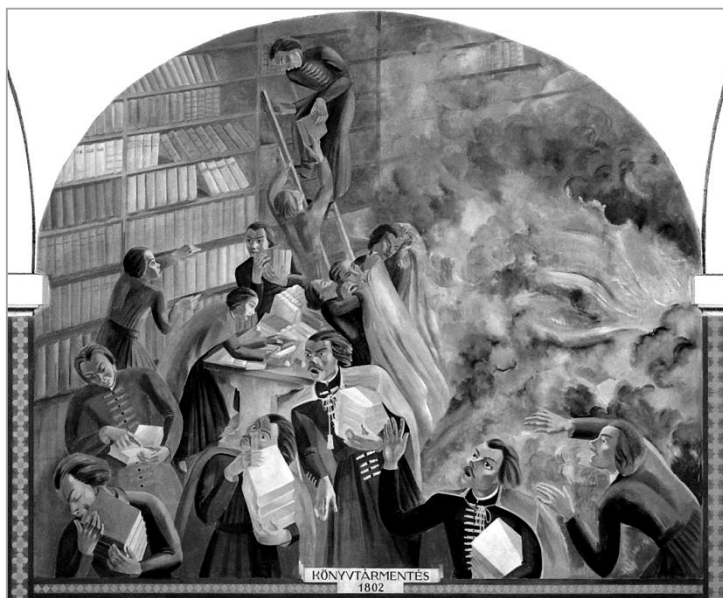
Meglepetés

- 1997. január 30. – február 5. Beszél majd az utókor: Diana hercegnő szívét kértem.
- 1997. február 13–19. Hamu alatt izzik a parázs
- 1997. március 27. – április 2. Ló, formában (Károly herceg)
- 1997. április 10–16. Akik ellopják a sztárok magánéletét.
- 1997. június 5–11. Diana fejhosszal vezet
- 1997. szeptember 11–17. Mindenki hercegnője – Az ezerarcú Lady Diana: Néhány boldog nap, Élete éveiben
- 1997. szeptember 25. – október 1. Diana regényes élete 1. rész
- 1997. október 2–8. Diana regényes élete 2. rész
- 1997. október 9–15. Diana regényes élete 3. rész
- 1997. október 16–22. Diana regényes élete 4. rész
- 1997. október 30. – november 5. Elton John Dianáról – Igaz barátot veszítettem el
- 1997. november 20–26. Aranylakodalom (Erzsébet királynő 50. házassági évfordulója)
- 1998. január 22–28. Diana frizurák
- 1998. február 26. – március 4. Emlékeket idézhet Londonban

Kiskegyed

- 1997. január 26. Diana szerelemben – Győzött a szívsebész
- 1997. február 11. Egy londoni különc hódítása Párizsban
- 1997. április 7. Azt pletykálták az esztendő elején – Lady Di gyermeket vár
- 1997. május 6. Erzsébet bearanyozott napjai

- 1997. június 3. Hajókázni szabad vele, ünnepelni még nem
- 1997. június 24. Diana ruhái kalapács alatt
- 1997. július 29. Diana- Megvették
- 1997. szeptember 2. Ha hercegnő lennék- Diana
- 1997. szeptember 9. Isten veled – Tragédia négy felvonásban
- 1997. szeptember 26. Lady Diana poszter – Királyi temetés a hercegnőnek
- 1997. október 7. Diana sírni is engedte őket- Testőrök, vigyázatok Vilmosra
- 1997. október 21. Fogadjátok őszinte részvétünket
- 1997. december 9. Elton John szereti
- 1997. december 16. Közös sors. Sissi és Diana
- 1998. január 20. Válik Diana bátyja
- 1998. február 3. Diana bátyja is elvált
- 1998. február 17. Síelés, lavina nélkül
- 1998. március 31. Akupunktúrával kezelték Dianát
- 1998. május 19. Még lehet hercegné
- 1998. augusztus 25. Diana Magyarországon

*Könyvtármentés – Gáborjáni Szabó Kálmán freskója
(Fotó: Barcza János)*

Azonosságteremtő kollégiumi tudat

Fekete Károly – Barcza János: Órállók és örökhagyók.

Műalkotások a Debreceni Református Kollégiumban.

Debreceni Református Kollégium, 2013.

Ha az iskolát, az ismert metaforát követve, az ország kicsinyített másának tekintjük, különösen érvényes ez a tétel az „ország iskolájának” is nevezett Debreceni Református Kollégiumra, mely – Ravasz László 1941-es, debreceni Kollégiumról szóló előadásának megfogalmazása szerint – arra rendeltetett, hogy első, evangéliumi anyaiskola legyen, olyan „archi-kollégium”, mint a hasonló státusú Pannonhalma a szerzetesi és általában a katolikus iskolák között. Egy másik példázatot (Ruskintól) kölcsönözve, a nagy nemzetek három könyvben írják meg önéletrajzukat: a tetteik, a szavaik és a művészetük könyvében, s noha e könyvek egyike sem érthető meg a másik kettő ismerete nélkül, közülük a harmadik a leginkább megbízható. Ebben a kontextusban is rendkívül izgalmas szellemi (egyúttal egyház-, irodalom- és művelődéstörténeti) kalandnak ígérkezik a Debreceni Református Kollégiumban lévő (jellemzően eleve oda készített) műalkotások, illetve a művek által megidézett jeles személyiségek és meghatározó események tükrében áttekinteni a kollégium elmúlt 475 évét (a kötet a jubileum alkalmából látott napvilágot). Ezen keresztül az ország, a magyarság sorsa, története, az „orando et laborando” fél évezredes elvét követő gondolkodás, a hitgyakorlat és tudásgyarapítás egymáshoz társuló, egymást feltételező princípiuma szintén láthatóvá válik.

Műalkotások és ódon falak között bolyongva olykor bizony meglúdbőrözte-ti a szemlélőt a történelmi idő, miközben óhatatlanul is kérdéseket tesz föl önmagának az ember (például honnan, hogyan, mi végre? stb.). El kell tehát helyeznie önmagát is ebben az időben, azonosságot kell vallania. Ezért fogalmazhatott úgy Győri L. János az *Órállók és örökhagyók* című hiánypótló album előszavában, hogy „a kötet összeállítója, frappáns kísérő szövegeinek szerzője, Fekete Károly – aki előbb diákként, majd teológiai tanárként immár negyven esztendeje ismeri és éli a Kollégium mindennapjait – olyan kiadványt álmódott

meg, amely a nagy múltú intézmény szellemi holdudvarába tartozó, identitásformáló tárgyi emlékeket veszi számba, szinte szociológiai alapossággal. Munkája olyan útikalauz, amely sorra nyitogatja a külső szemlélő számára kaszárnnyára emlékeztető kollégiumi épület szellemi ablakait. Olyan értékek kerülnek így egymás mellé, amelyeket az intézményt közelebbről ismerők sem láthattak soha együtt.”

A köztereken, középületeken, közintézményekben elhelyezett képzőművészeti alkotások iránt érdeklődők korábban csak néhány tanulmányból, műemléki vagy képzőművészeti értesítőből, intézménytörténeti szemléből, korabeli kalendáriumi cikkből tájékozódhattak (illetve levéltári dokumentumok közt böngészhettek adatokat) egy-egy alkotás történetéről, megszületésének háttéréről, jelentéséről és jelentőségéről. (Például Izsó Miklós és a *Csokonai-szobor* apropóján, az itt tanult irodalmi nagyjaink Kollégium falán elhelyezett domborműveiről, a legtöbb publikált följegyzés pedig Gáborjáni Szabó Kálmán oratóriumi előtérbe készített freskósorozatáról született.) A Bógel József által szerkesztett s szerzői munkaközösség írta 1961-es kötet (*A képzőművészetek Debrecenben*) több fejezetében (építészet, festészet, grafika, szobrászat) tűnnek föl a kollégiumi vagy a Kollégiumhoz kapcsolódó műalkotások, azonban önálló fejezetet csak Sz. Kürti Katalin 1977-ben írott könyvében (*Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*) kapott a Kollégium a helyismereti és idegenforgalmi ismertetések és műleírások sorában. Itt volt az ideje tehát egyrészt az összegzésnek, valamint a kiegészítésnek és frissítésnek, hiszen az utóbbi időszakban is számos új alkotással gazdagodott a Kollégium képzőművészeti állománya.

Még ha olykor múzeumi hangulat lesz is úrrá a betérőn az ősi falak között, élő, folyton megújuló, a tradíciókat őrizni igyekezővén átalakuló intézményről van szó. Fekete Károly a Kollégium épületében helyet kapott nagy muzeális gyűjteményekkel nem foglalkozik – a Debreceni Református Kollégium Múzeuma önálló intézmény –, csupán a Kollégiumi Múzeum kiállításán szereplő műalkotásokat (két-két gipsz mellszobrot és bronz kisplasztikát) ismerteti. Szisztematikusan mutatja be viszont azokat a domborműveket, szobrokat, festményeket, amelyek végigvonultatják előttünk a magyar református egyház jeles debreceni kötődésű alakjait vagy a Kollégiumot támogató erdélyi fejedelmeket, az iskola országos, sőt európai hírvű professzorait és neves egykori diákjait. S mivel minden átalakulóban van, a jövőben „kollégiumi tanárnak, diáknak, öregdiáknak és az ide látogató vendégnek egyaránt nagy szüksége lesz

erre az önismereti olvasó- és képeskönyvre – fogalmaz Győri L. János –, amely a meglódult időben mindnyájunkat emlékeztet a Debreceni Kollégiumnak a magyar kultúra egészében betöltött kiemelkedő szerepére, és egyúttal segít ébren tartani a 'genius loci'-t, a hely szellemét". Mindezt a szemnek is tetszetős és a gyakorlatban jól használható kivitelben érve el. (Az első recenzió is kiemeli Barcza János nagyszerű fotográfiai közreműködését – olyannyira domináns ez a jelenlét, hogy Fekete Károly méltán vehette maga mellé társszerzőnek, a külső és belső címloldalon is föltüntetve ezt a tény –, illetve Mikáczó Kamilla elegáns szerkesztését. Jegyezzük meg külön, hogy Barcza János mives fotográfiai munkájának köszönhetően jól láthatóak lettek azok a műalkotások is, amelyek például a nehéz megközelítési vagy a rosszabb fényviszonyok miatt korábban kevesebb figyelmet kaphattak.)

Az album a képzőművészeti kataszter műfajából is kölcsönzött eszközökkel, kisebb műleírások (és elemző idézetek), vallomások, a műveken megjelenített személyiségek biográfiai adatainak segítségével közvetett módon tudatosítja azt a tény, hogy Debrecen (ezen belül a Kollégium) a reformáció ideje óta máig meghatározó szellemi-lelki centruma a magyar protestantizmusnak. „A Kárpát-medencében kevés helyen érvényesült olyan erővel és hatáskokkal a templom és iskola közös küldetése, mint éppen Debrecenben” – olvasható a bevezető tanulmányban. A templom és az iskola küldetése kapcsolódik össze tehát a Kollégium egzisztenciájában, s hasonló elvet fogalmaz meg az „*Orando et laborando*” (imádkozva és dolgozva) jelmondata is. Ennek magyarázatához azt a Czeglédy Sándort (1909–1998) idézi Fekete Károly, aki 1940-től Debrecenben volt teológiai tanár, s akinek a portréja szintén látható a teológiai professzorok arcképcsarnokában (a rektori ülésteremben, Bogdándy György centenáriuma készített alkotásaként). Mi a jelmondat igazi értelme? „Az 'imádkozással és munkálkodással' jelmondatban az 'és' szócska nem arra való, hogy az imádságot és a munkát elválassza, hanem arra, hogy a kettőt összekösse. Keresztyén életünknek nagyon sok nyomorúsága onnan ered, hogy a kettőt, az imádságot és a munkát egymástól elválasztjuk.”

Fekete Károly ebben a szellemtörténeti látványtárban úgy vezet minket előre, hogy közben időben és térben is rendszerezni igyekszik. Előbb a főhomlokzat domborműveit mutatja be, kiemelve a magasan fölöttük látható feliratot, mely azt tanúsítja, hogy a Kollégium „A helvét vallástételt tartó magyarországi ekkleziák és jóltevők adakozásaiból épült”. Ez a mondat egyúttal azt is üzeni – Ravasz Lászlót idézve ismét –, hogy „az épület mindenestől fogva a reformá-

tus szellemnek alkotása, ugyanakkor műhelye és szent kútja [...] s létében a magyar reformátusság elszakíthatatlan történeti egységének monumentuma”.

Itt látható Zwingli és Kálvin dombormúve mellett Csokonai, Arany János, Kölcsey, Móricz és Fazekas Mihály reliefje is – tehát a reformátusság a jelkép közvetlen erejével kapcsolódik össze a magyarsággal (a kálvinista identitás a nemzeti azonossággal), a hit művelése az irodalom és a nyelv értékeivel. S a bevezetőben idézett szavak és művészetek könyve mellett a „tettek könyve” is kinyílik (mely alatt Ruskin és az őt magyarázó Kenneth Clark hadviselést értett), hiszen ide készítette Medgyessy Ferenc 1933-ban *A Kollégium hősi halált halt tanárainak és növendékeinek emléket* állító bronz domborművet. Továbbá az ezer éves államiság horizontján magasán delel, a „Kösziklán épült vár” metaforát is kiemelő, a debreceniség-reformátusság identitását jelképező címermotívum Győrfi Sándor 2000-ben komponált dombormúve, a *Debreceni Református Kollégium diákjainak I. világtalálkozója emlékére*.

Csikesz Sándor (1886–1940) – aki Dienes János 1941-es portréjával szintén a professzorok arcképcsarnokában szerepel – a 400 éves Kollégiumot ünneplő 1938-as emlékezésében fogalmazta meg a következőket: „... a debreceni Kollégiumnak csak a csúcsa, a koronája van Debrecenben, a többi része az egész országban van. Ez a Kollégium, amelyik itt áll, ez csak egy óriási, égbe nyúló hegycsúcsnak az orma. Szélesen omlik alá ennek a hegycsúcsnak az oldala. felül is nagynak látszik, de alulról egy egész ország terül alá és azok a kövek, amelyek alól tartják, azok a magyar művelődés cyclop kövei, a magyar népoktatás kövei és arra épült fel a Kollégium.” Fekete Károly ezt a Csikesz-idézetet választotta a Győrfi-mű mellé, s mint más műalkotásokat bemutatva, itt is telitalálat a döntés, hiszen valóban úgy látszik, mintha a leírás a domborművet elemezné, miközben éppen arról van szó, hogy a szobrászművész ezt az ország-anyaiskola metaforát illusztrálta alkotásán.

A Kollégium udvari árkádsorát (a keleti és nyugati oldalt) 26 portrédombormű díszíti, ezek közül 22 a 400. évfordulón készült. Az egyházkerületi jegyzőkönyvekből idézett részben olvassuk a részletet a jubileumi bizottság határozatából. Csak olyan személyek neve jöhetett szóba, „akiknek arcásait ismerjük és csakis elhunytak [...] Ezek szerint a következő nevek örökítendőek meg: Szegedi Kis István, Bethlen Gábor, öreg Rákóczi György, Apafi Mihály, Maróthy György, Hatvani István, Sinai Miklós, Szikszai György, Domokos Lajos, Mándi Márton István, Budai Ézsaiás, Péczely József, Kazinczy Ferenc, Kerekes Ferenc, Lugossy József, Török Pál, id. Révész Imre, Jókai Mór, Baksay

Sándor, Balogh Ferenc, Dégenfeld József, Ady Endre. Mindezeket pedig kronologikus sorrendben kell a Kollégium árkádjai alatt egymás mellé helyezni.” Fekete Károly természetesen a később ide került, a Baltazár Dezsőt, Báthori Sigrái Mihályt, Melotai Nyilas Istvánt és Vass Lajost ábrázoló reliefeket is bemutatja. A szerző figyelme kiterjed továbbá az olyan részletekre is, mint a még az 1802-es tűzvészben megolvadt Rákóczi-harangból 1863-ban a Kollégium számára készített kis harang, az iskolacsengő vagy a hősi halottak emléktáblájának leírása.

A díszteremben látható, Bíró Lajos és Félegyházi László által 1977-re befejezett festmények alapján szinte összefoglalható a Debreceni Református Kollégium történelmi, művelődés- és egyháztörténeti szerepe – a nagyméretű olajfestmények a genfi reformátor, Kálvin mellett a kálvinizmus történetében jelentős szerepet játszó reformátorokat (Szenci Molnár Albertet, Szegedi Kis Istvánt), a Kollégiumot segítő erdélyi fejedelmeket (Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort. I. Rákóczy Györgyöt, I. Apafi Mihályt), illetve a jeles kollégiumi professzorokat és diákjaikat reprezentálják (utóbbiak közül több alak a kistanácsterembe került).

A teológiai professzorok 20. századi arcképcsarnoka a rektori ülésterem falain még nem teljes – általában kerek évfordulók emlékezései adnak módot a tanáregyéniségek portréjának megfestésére –, az album 12 ilyen festményt mutat be. (További érdekes adat, hogy a kötetben összesen mintegy félszáz alkotó neve szerepel, a függelékben pedig mindegyik művészről egy-egy rövidebb, lexikonszócikk-szerű életrajzi ismertetőt találunk.)

Megismerkedhetünk a „termek kincseivel” (plakettekkel, domborművekkel, plasztikákkal és festményekkel). Külön fejezeteket szánt Fekete Károly a Debreceni Református Hittudományi Egyetem szimbolikus tárgyai, jelvényei (címer, kakasos díszgerundium, rektori stóla és lánc) bemutatásának, illetve jubileumi (400., 450. és 475. évfordulóra készített) emlékérmek, grafikák és bélyegek ismertetésének; a Kollégium díjai (Bethlen Gábor-, Szenci Molnár Albert-, Kerekes Ferenc-, Bay Zoltán-díj) és az oratóriumi lépcsőházban kialakított emlékhely leírásának.

A Kollégium neves diákjainak emléktáblája a 475. évforduló alkalmából, 2013-ban került a lépcsőház falára, a következő szöveggel: „1538 óta megszákítás nélkül működik ezen a helyen a Debreceni Református Kollégium, az 'ország iskolája', a debreceni egyetem bölcsője, a magyar szellemi élet számos kiemelkedő képviselőjének 'alma mater'-e”. Ezt a feliratot 100, a Kollégium

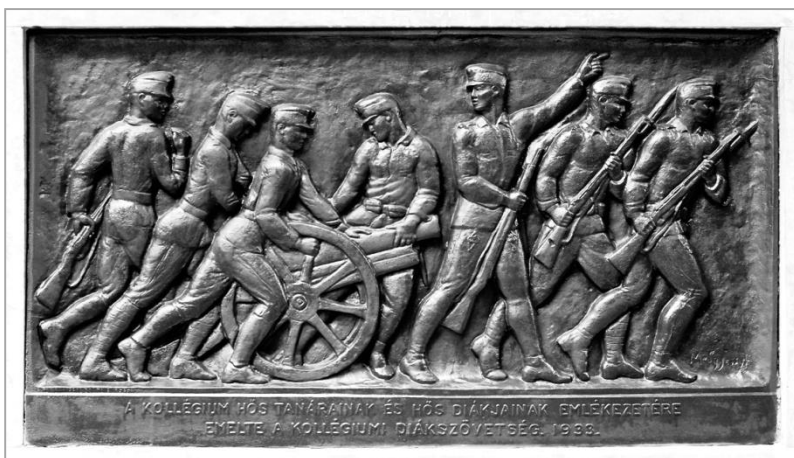
falai közt nevelkedett egyházi, pedagógiai és szépíró, professzor, irodalom- és nyelvtudós, történet-, néprajz-, jog- és természettudós, orvos, építész, zene-, színház- és képzőművész, közéleti személyiség és sportoló neve követi.

Az Oratórium előterében – a rézmetsző diákok tevékenységével a 18. század végétől a művészi nevelésnek is mind nagyobb szerepet tulajdonító hagyományt folytató – Gáborjáni Szabó Kálmán kollégiumtörténeti freskósorozata látható, mely szintén a 400. jubileumra készült el. A sorozat (*Tógás diák, Méliusz, Csokonai a Nagyerdőn, Debrecen címere, Rézmetsző diákok, A Kollégium első pecsétje, Könyvtármentés, Az első Kántus*, illetve az *1848/49-es szabadságharc freskói*) bemutatását Gáborjáni 1938. szeptemberi írásának (*Hogyan festettem a kollégiumi falfestményeket?*) részletei foglalják keretbe. A kötetet az Oratórium (eredeti zászlókkal és Toroczkai Oszvald üvegmozaikjával), illetve az Emlékkert bemutatása zárja (a *Gályarabok emlékoszlopával*, a *Bocskai-szoborral* és a *Nemzeti emlékhelyet* jelölő oszloppal). Az Oratóriumban tartotta üléseit a Debrecenbe menekült képviselőház 1849. január 9. és május 31. között, a szószékről mondta el Kossuth a beszédeit, itt fogalmazták meg az 1849. április 14-i *Függetlenségi nyilatkozatot*. A Debreceni Református Kollégium Kántusa már 1997-ben, s maga a Debreceni Református Kollégium 2013-ban a *Magyar örökség* része lett (láthatjuk a záró fejezet képanyagában az erről szóló dokumentumokat), a kulturális örökség védelméről szóló törvény alapján pedig 2012. január 1-jétől kapta meg a debreceni *Református Nagytemplom és a Református Kollégium* épületegyüttese a *Nemzeti Emlékhely* címet – az erre emlékeztető sztétét 2013 áprilisában leplezték le.

Az ajánlást a szerző *Epilógusban* megfogalmazott emlékező helyzetképével zárjuk, melyben a kijelentések mögött ott lapul a tanács és a sürgetés szándéka is a magyar kultúra inspirálására, befogadására és értékeinek továbbadására. „Az őrállók és az örökhagyók emlékezetének ápolása folyamatos feladat: nemzedékről nemzedékre megbecsülik a 16. századi reformátori örökséget, a 17. század puritanizmusának értékeit és a 18. század szellemi pezsgésének hatását. Nemzeti Emlékhely, ahol ébren tartják az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc nemzeti függetlenségért hozott áldozatának emlékezetét és ahol nem feledik a 20. század viszontagságai között betöltött menedékszerep élet- és tehetségmentő misszióját.”

Tamássy Miklós: Ruyter admirális az Eendracht hajón fogadja a Nápolyban kiszabadított magyar prédikátorokat

A Kollégium hősi halált halt tanárainak és növendékeinek emlékezete. Medgyessy Ferenc bronzreliefje (1933)

(Fotók: Barcza János)

E SZÁMUNK SZERZŐI

ARANY LAJOS – *irodalmár, műkritikus*

BRUSZEL DÓRA – *PhD-hallgató*

CSINÁDY RITA VERONIKA – *PhD-hallgató*

HODOSSI SÁNDOR – *vallásánár*

KMECZKÓ SZILÁRD – *filozófus*

VITÉZ FERENC – *irodalmár, vizuáliskommunikáció-kutató*